

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**KUR'ÂN PERSPEKTİFİNDEN MÜ'MİN AHLÂKINA
UYGUN OLMAYAN TUTUM VE DAVRANIŞLAR**

Yüksek Lisans Tezi

**Hazırlayan
Sena Nur ALKOYUN**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Mansur YAYLA**

HAZİRAN 2025, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

“Kur’ân Perspektifinden Mü’min Ahlâkına Uygun Olmayan Tutum ve Davranışlar” isimli “Yüksek Lisans” tezim tarafımda incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim. Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Sena Nur ALKOYUN

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Ana Bilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Program Adı : Tezli Yüksek Lisans
Tez Başlığı : Kur'ân Perspektifinden Mü'min Ahlâkına Uygun
Olmayan Tutum ve Davranışlar

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam **103** sayfalık kısmına ilişkin 10/06/2025 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı %11'dur.

Filtrelemeye tırnak içindeki alıntılar dâhil edilmiştir. Filtrelemede yedi (7) kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 23/06/2025

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mansur YAYLA

Öğrenci: Sena Nur ALKOYUN

KILAVUZA UYGUNLUK

“Kur’ân Perspektifinden Mü’min Ahlâkına Uygun Olmayan Tutum ve Davranışlar” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Sena Nur ALKOYUN

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Mansur YAYLA

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Dr. Öğr. Üyesi Mansur YAYLA danışmanlığında **Sena Nur ALKOYUN** tarafından hazırlanan “**Kur’ân Perspektifinden Mü’min Ahlâkına Uygun Olmayan Tutum ve Davranışlar**” adlı çalışma, jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda **Yüksek Lisans Tezi** olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

16/06/2025

JÜRİ:

Danışman	: Dr. Öğr. Üyesi Mansur YAYLA	(İmza)
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Erdoğan DEMİR	(İmza)
Üye	: Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE	(İmza)

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /.... /2025 tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../2025

Prof. Dr. Necdet TOZLU

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla

Allah'a hamd, Resûlü'ne salât ve selâm olsun

Kur'ân-ı Kerîm Yüce Allah'ın insanlara doğru yolu göstermek üzere göndermiş olduğu son vahiydir. Kur'ân-ı Kerîm, ahlaka büyük önem vererek onu, dinin ayrılmaz bütünü saymıştır. O, insanlığa, bilinen ahlak kitaplarındaki sisteme göre değil, kendine mahsus sistematîği içerisinde, eksiksiz bir ahlak sistemi oluşturan prensipler ve kurallar getirmiştir. Çalışmamızda ayetler çerçevesinde ahlâkî prensiplerin neler olduğundan bahsedilmiştir.

Lisansüstü eğitimim ve tez çalışmam boyunca bilgi ve birikimlerini benden esirgemeyen ve bu çalışmanın tamamlanmasında emeği geçen değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Mansur YAYLA hocama teşekkür ediyorum, aynı zamanda ilminden istifade ettiğim fakültemizin kıymetli hocalarına şükranlarımı sunuyorum. Eğitim hayatımın her aşamasında yanımda olan ve bana inanan anneme, babama ve kardeşlerime; ilim yolculuğuna beraber çıktığımız arkadaşlarıma teşekkür ederim. Son olarak her zaman en büyük destekçim, hayat arkadaşım eşime sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Ortaya koyduğumuz çalışma, sonuç itibarıyla bir insan ürünüdür ve dolayısıyla da hata ve kusurdan beri değildir. Gayretimiz neticesinde yazılan bu çalışmanın alana ilgi duyan kişiler için faydalı olmasını ümit ediyoruz.

Azim ve gayret bizden, muvaffakiyet Allah'tandır.

Sena Nur ALKOYUN, Erzincan, 2025

KUR'ÂN PERSPEKTİFİNDEN MÜ'MİN AHLÂKINA UYGUN OLMAYAN TUTUM VE DAVRANIŞLAR

Sena Nur ALKOYUN

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2025

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mansur YAYLA

ÖZET

İnsan fitratı gereği yaşamı boyunca mutluluğa ve huzura ulaşma amacındadır. Bu hususta Kur'ân-ı Kerim birey ve toplum düzeninin devamlılığı ve huzuru için birçok ilke belirlemektedir. Bu ilkelere genel olarak ahlâk denilmektedir. Ahlâkın insan hayatı için vazgeçilmez olarak görülmesi nedeniyle çalışmanın konusunu ahlâkî özellikler oluşturmaktadır. Ahlâkî esaslar gerek olumlu özellikler gerek olumsuz özellikler olarak birçok ayette bahsedilmiştir. Bu çalışmada üzerinde durduğumuz husus yasaklanan özellikler olmuştur.

Bu kapsamda Kur'ân-ı Kerim'in ahlaka vermiş olduğu büyük önem ayetler çerçevesinde ele alınmıştır. Mü'minlere hangi ahlâkî zaafaların yasaklandığı tefsir ve hadisler çerçevesinde açıklanmıştır. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Kur'ân'da ahlâkın temel ilkelerine, mü'minlerin yükümlülüklerine ve mü'minin sakınması gereken ahlâkî zaafalara değinilmiştir. İkinci bölümde ise yasaklanan özelliklerin bireyde ve toplumda oluşturmuş olduğu olumsuz etkilerin neler olduğundan, bunlara karşı alternatif ahlâkî davranışlardan ve sakınılması gereken kötü özelliklerden nasıl uzaklaşılacağından bahsedilmiştir. Konuyla ilgili müfessirlerin görüşlerine ve hadislere de yer verilmiştir. Bu şekilde konuların daha verimli inceleneceği düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Ahlâk, Mü'min, Tefsir, Sosyal Düzen.

KUR'ÂN PERSPEKTİFİNDEN MÜ'MİN AHLÂKINA UYGUN OLMAYAN TUTUM VE DAVRANIŞLAR

Sena Nur ALKOYUN

Erzincan Binali Yıldırım University

Graduate School of Social Sciences

Master's Thesis, June 2025

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Mansur YAYLA

ABSTRACT

Human nature aims to achieve happiness and peace throughout their lives. In this regard, the Quran determines many principles for the continuity and peace of the individual and social order. These principles are generally called morality. Since morality is seen as indispensable for human life, the subject of the study is moral characteristics. Moral principles are mentioned in many verses as both positive and negative characteristics. The subject we focused on in this study was the prohibited characteristics.

In this context, the great importance that the Quran gives to morality is discussed within the framework of verses. The weaknesses that are forbidden to believers are explained within the framework of tafsir and hadiths. The study consists of two parts. In the first part, the basic principles of morality in the Quran, the obligations of believers and the weaknesses that believers should avoid are discussed. In the second part, the negative effects of the prohibited characteristics on the individual and society, alternative moral behaviors against them and how to stay away from the bad characteristics that should be avoided are mentioned. The opinions of commentators and hadiths on the subject are also included. It was thought that the topics would be examined more efficiently in this way.

Keywords: Quran, Morality, Believer, Tafsir, Social Order

İÇİNDEKİLER

KUR'ÂN PERSPEKTİFİNDEN MÜ'MİN AHLÂKINA UYGUN OLMAYAN TUTUM VE DAVRANIŞLAR

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA MÜ'MİNLERİN AHLÂKÎ ÇERÇEVESİ VE YASAKLANAN ÖZELLİKLERİ

1.1. Kur'ân'da Ahlâkın İlkesel ve Kavramsal Çerçevesi	3
1.1.1. Ahlâkın Bireysel ve Toplumsal Boyutu	3
1.1.2. Kur'ân Merkezli İslam Ahlâkının Esasları	6
1.2. Kur'ân'da Mü'min Tipolojisi ve Ahlâkî Rehberlik.....	8
1.2.1. İman ve İbadet Ekseninde Mü'minin Nitelikleri.....	9
1.2.2. Kur'ân'da Mü'minin Bireysel ve Toplumsal Yükümlülükleri.....	11
1.3. Kur'ân'da Mü'minin Sakınması Gereken Ahlâkî Eğilimler	14
1.3.1. Bireysel Düzlemde Ahlâkî Yıpranma Alanları	14
1.3.1.1. Mal Hırsı ve Paylaşım Reddi (Buhl)	15

1.3.1.2. Aşırılık ve Ölçsüzlük Eğilimi (İsraf).....	19
1.3.1.3. Hakikatin Bozulması: Yalan Söyleme Eylemi (Kızb)	24
1.3.1.4. Benlik Algısında Yükselme ve Üstünlük Tasavvuru (Kibir)	28
1.3.1.5. Başkalarının Hayrına Tahammülsüzlük (Hased)	33
1.3.1.6. Faydasız Uğraşlar ve Zihinsel Dağınıklık (Mâlâyânî)	37
1.3.1.7. Tahammülsüzlük ve Beklemeye Karşı Dirençsizlik (Sabırsızlık)	41
1.3.2. Toplumsal Düzlemde Nehyedilen Ahlâkî Tutumlar	45
1.3.2.1. Hakkaniyetin İhlâli ve Zulüm Eğilimi (Adaletsizlik).....	45
1.3.2.2. İkiyüzlülük (Nifâk) ve Görünüşe Dayalı Dindarlık (Riyâ)	50
1.3.2.3. Sözle İtibar Zedelenmesi: Gıybet ve Lisanî Tahribat.....	56
1.3.2.4. Güvenin İhlâli: Emanet Sorumluluğunun İstismarı (Emanete Hiyanet).....	60

İKİNCİ BÖLÜM

YASAKLANAN ÖZELLİKLERİN ETKİLERİ VE ALTERNATİF DAVRANIŞ MODELLERİ

2.1. Yasaklanan Özelliklerin Etkileri	65
2.1.1. Bireysel Etkiler.....	65
2.1.1.1. Ruhsal Huzursuzluk ve Manevi Kayıplar	65
2.1.1.2. Kişisel Gelişime Etkileri	68
2.1.2. Toplumsal Etkiler	71
2.1.2.1. Güvensizlik Ortamının Oluşması	71
2.1.2.2. Sosyal Adaletin ve Dayanışmanın Zedelenmesi	75
2.2. Alternatif Ahlâkî Davranışlar	78
2.2.1. Doğruluk (Sıdk): Yalanın Zıddı Olarak Doğruluk ve Güven İnşası	78
2.2.2. Tevazu: Kibir Yerine Alçakgönüllülüğün Erdemi	81
2.2.3. Sabır ve Şükür: Zorluklara Karşı Mü'minlerin Alternatif Tutumları.....	84

2.3. Kötü Özelliklerden Kurtulma Yolları.....	87
2.3.1. Tevbe: Hatalardan Dönme ve Affedilme Süreci	88
2.3.2. İbadet ve Dua: Manevi Arınma Aracı Olarak İbadet	92
2.3.3. Tefekkür ve Öz Eleştiri: İçsel Bir Sorgulama Yöntemi	96
SONUÇ	102
KAYNAKÇA.....	104
ÖZGEÇMİŞ.....	110

KISALTMALAR LİSTESİ

- a.s.** : Aleyhi's-selâm
cc. : Celle celâluh
çev. : Çeviren
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed. : Editör
EKEV : Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
H.z. : Hazreti
ö. : Ölüm
r.a. : Radıyallahu anh
s.a.v. : Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
thk. : Tahkik
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve devamı
vs. : Ve saire

GİRİŞ

Allah Teâlâ, insanoğluna sayısız nimetler vermiştir. En başta onu “Ahsen-i takvîm” üzere yaratmış ve diğer yaratılanlardan üstün kılmıştır. İnsanın, kendisine verilen bu değerin bilincinde olması gerekir. Çünkü verilen bu nimetlerden dolayı Allah’a karşı sorumludur. Allah’ın emir ve yasaklarına uygun bir yaşam sürmelidir. Allah Teâlâ Kur’an-ı Kerim’de sadece inanç, ubudiyet ve ahiret konularından bahsetmemiştir. Bunların yanında insanın yaşamında ailesine, çevresine ve sosyal yaşamda diğer insanlara karşı nasıl davranıp davranmaması gerektiğini de belirtmiştir.

Kur’ân-ı Kerimin, ahlâkî olarak yapılmasını veya kaçınılmasını emrettiği davranışlar her döneme ve her topluma hitap etmektedir. Nitekim Hz. Adem’den beri yaratılan tüm insanlar hayatlarını maddi ve manevi bir düzen etrafında yaşama ihtiyacı içindedirler. Bu ihtiyaç ise ortaya konulan ahlâkî prensipler ile mümkündür. İnsanlar hangi dönem veya toplum içinde yaşarlarsa yaşasınlar yaratıcının koyduğu ahlâkî prensiplere uyum sağlayarak dünya ve ahiret mutluluğunu elde edebileceklerdir.

İnsan, Allah’a karşı sorumlu olduğu gibi diğer yaratılanlara karşı da sorumludur. İnsan, sosyal bir varlıktır. Bu nedenle yaşadığı topluma uyum sağlamalı, toplumun gelişmesine ve ilerlemesine destek olmalıdır. Kur’an’ın ve Kur’an’ın yaşayan örneği olan Hz. Muhammed’in getirdiği evrensel ahlâkî yasalar, insanın toplum içerisinde faydalı olmasını sağlar. Kur’ân’da bireysel ahlâkın oluşturulmasından toplum ahlâkının inşasına uzanan bir ahlâkî eğitim mevcuttur. Bizim çalışmamızın konusu ise Kur’an-ı Kerim’de geçen ayetler çerçevesinde, iman edenlerin yapmaması gereken ahlâkî tutum ve davranışlardır. İslam insanlara sadece yapmaları gereken ahlâkî davranışları emretmez bunun yanında kaçınmaları ve uzaklaşmaları gereken, ahlâkî değerleri olumsuz etkileyen davranışları da bildirip yasaklar. Bu çalışmada uzak durulması gereken özelliklerin neler olduğu, ayetlerde ahlâk sınırları belirlenirken hangi eylemlerin mü’minlerde olmamasına dikkat çekildiği belirtilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Kur’an’da ahlâkın temel ilkeleri ve kavramsal çerçevesine dair açıklamalar yapılmıştır. Mü’minin niteliği ve yükümlülükleri bahsedilerek, mü’minde olmaması gereken birçok ahlâkî zaafı yer verilerek kavramlar ayetler çerçevesinde değerlendirilmiştir. İkinci bölümde, bu yasaklanan zaafıların kişinin kendisini ve toplum yapısını nasıl etkilediğinden

bahsedilmiştir. Ayrıca bu bölümde bu kötü hasletlerden kurtulma yollarının ve yasaklanan ahlâkî davranışların yerine mü'minde olması gereken özellikler de genel hatlarıyla işlenmiştir.

Çalışma için konuyu belirlendikten sonra Kur'an-ı Kerim'de geçen ahlâka dair ayetlerin incelenmesini yapılmıştır. Belirlenen ayetleri incelerken gerek klasik gerekse modern tefsir kaynaklarına başvurulmuştur. Kur'an'ın emrettiği ahlakın nasıl olduğuna dair bizlere hayatı ile örnek olan Hz. Peygamberin hadislerinden faydalanılmıştır. Bunların haricinde konuları daha anlaşılır hale getirebilmek için birçok makale ve kitaptan da yararlanılarak tezin içeriği oluşturulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA MÜ'MİNLERİN AHLÂKÎ ÇERÇEVESİ VE YASAKLANAN ÖZELLİKLERİ

1.1. Kur'ân'da Ahlâkın İlkesel ve Kavramsal Çerçevesi

Kur'ân-ı Kerim'in ana konusu insandır. Kur'ân'da insanın yapması veya kaçınması gereken birçok konu bildirilir. Ayrıca insan sosyal bir varlık olduğundan topluma karşı sorumlulukları bulunmaktadır. Bu sorumlulukların neler olduğu, neleri yapıp yapmaması gerektiği onun ahlâkını oluşturur. Bu yüzden insanların Kur'ân-ı Kerim' de ahlâkın bireysel ve toplumsal boyutunun neler olduğunu ve Kur'ân merkezli İslam ahlâkının neleri içerdiğini bilmesi önem arz etmektedir.

1.1.1. Ahlâkın Bireysel ve Toplumsal Boyutu

Ahlâk Arapça'da “sekiye, tabiat, huy” gibi mânalara gelen hulk veya huluk kelimesinin çoğuludur. İslâmî literatürde hulk ve ahlâk terimleri genellikle iyi ve kötü huyları ifade etmek için kullanılmıştır.¹ İyi huylar ve faziletli davranışlar için hüsnü'l-huluk, mehâsinü'l-ahlâk, mekârimü'l-ahlâk, el-ahlâku'l-hasene, el-ahlâku'l-hamîde gibi terimler kullanılırken; kötü huylar ve fena davranışlar için sûü'l-huluk, el-ahlâku'z-zemîme, el-ahlâku's-seyyie gibi terimler kullanılmıştır.² Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Miskeveyh (ö. 421/1030)'e göre ahlâk; “Nefisin düşünüp taşınmasına gerek olmadan kendi eylemlerini ortaya koymasını sağlayan durumdur.”³ Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111)'ye göre ise ahlâk; kişinin ruhuna yerleşmiş olan bir

¹ Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır yay. 1414), 10/ 86.

² Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/1-2.

³ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Miskeveyh, *Tehzîbu-l Ahlâk*, çev. Abdulkadir Şener-İsmet Kayaoğlu-Cihat Tunç (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 51.

melekedir. Bütün eylemler düşünce ve iç güdülerden bağımsız kendiliğinden meydana gelir. Ruha yerleşen bu keyfiyetten akıl ve şeriat tarafından onaylanan davranışlar ortaya çıkıyorsa bu eyleme, hüsnü'l-huluk yani güzel ahlâk, güzel huy adı verilir. Eğer ortaya çıkan bu davranış aklın ve şeriatın onaylamadığı çirkin eylemler ise sûü'l-huluk yani kötü ahlâk, kötü huy denir.⁴

Ahlâk, insanlık tarihinde her zaman var olmuş sosyal bir kavramdır. İnsanlık boyunca sosyal prensiplerin olmadığı toplum yapıları bulunmamaktadır. Farklı şekillerde de olsa her toplumun değer yargıları olmuştur. Bu değerlerle toplumlar yaşamlarına devam edebilmişlerdir. Bu nedenle bir toplumdan bahsediliyorsa ahlâktan da bahsedilmektedir. Oluşturulan ahlâk sayesinde insanlar arasındaki ilişkiler düzenlenebilmiştir. Ahlâk, toplumlarda ortaya konan kaideler bütünüdür. Bir kimse kötü ahlâkı benimsemiş ise onun eylemleri başka bir insana veya insan topluluğuna zararlı sonuçlar doğuracaktır. Aynı şekilde bir kimse güzel ahlâkı benimsemiş ise onun ortaya koyduğu davranışlar başka insana veya insan topluluğuna yararı olan hoşlarına gidecek sonuçlar açığa çıkacaktır. Bu sayede toplumların huzur içinde yaşamaları mümkün olur. Bu nedenle ahlâk, insanlar arası münasebetlerin gerektirdiği davranışlarla ilgili bir kavramdır.⁵

İnsanlık tarihinde her zaman din-ahlâk ilişkisi söz konusu olmuştur. Dini inanışlar insanın yaşamını şekillendirip, sınırlar koyar. İnsan sosyal bir varlık olduğu için bir toplum içinde yaşar. Din de bu toplum içindeki davranışlarını düzenler. Toplum içinde insanların davranışlarını düzenleyen, onlara sınırlar koyan kuralların olması oldukça doğaldır. Bu kuralların olması insanların ve toplumun var olmasının bir gereğidir. Dünya bir düzen etrafında ilerler. Tıpkı bir organizmanın bir kanuna bağlı olup yapması gerekeni bilmesi gibi. Bu bağlılık ve kurallar hayatın temel prensipleridir. Uluslararası bildirilerde ve anayasalarda yer alan “temel insan hakları” olarak tanımlanan yaşama, beslenme, eğitim, dokunulmazlık gibi haklar toplumların huzurlu yaşamasını sağlamayı amaçlar. Söz konusu değerlere bağlı kalınmadığında toplumlarda kaos meydana gelir ve bunun akabinde mutsuz, kaygılı, huzursuz toplumlar oluşur. Bundan dolayı toplumsal normlar sosyal hayatın sağlıklı sürdürülmesi için önemlidir. Bu normların önemslenmediği

⁴ Ebû Hamîd Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, çev. Sıtkı Güllü, (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2021), 3/117.

⁵ Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, (İstanbul: Ötüken,1998), 11-12.

toplumların tarih boyunca yaşadığı sorunların arka planında bir ahlâk ve değer problemi gözlemlenmektedir. Ben merkezli bir davranış eğilimi, kural ve yasak tanımamazlık toplumlarda ahlâk problemini ortaya çıkartır. Din, kişiyi ahlâki değerlere ulaştırmayı hedefler. Doğru ve faydalı olana yakınlaştırırken, yanlış ve zararlı olandan uzaklaştırır.⁶

Allah Teâlâ'nın insanlık tarihi boyunca onlara kendi içlerinden doğruyu ve iyiyi anlatacak peygamberler göndermesi, insanlara lütfunun bir göstergesidir. Nitekim âyet-i kerime'de "Andolsun, Allah, mü'minlere kendi içlerinden; onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitab ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler"⁷ buyrulmaktadır. İslam gelmeden önce Araplar "Câhiliye dönemi" denilen karanlık bir dönem içinde yaşıyorlardı. Bu dönemde insanlar hem maddi hem de manevi açıdan geri idiler; Câhiliye adetleri gereği Allah'a şirk koşuyor, putlara tapıyor, birbirlerinin haklarına saygı göstermiyorlardı. Kadınlar başta olmak üzere zayıf ve güçsüz insanları ezip haklarını ellerinden alabiliyorlardı. Adalet, eşitlik, anlayış, hoşgörü, merhamet kavramları toplumdan uzaklaşmış tamamen güç dengesine göre insanlara değer veriliyordu. Yukarıda bahsedilen âyetin "Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler."⁸ meâlindeki son bölümü Arapların İslâm'dan önceki durumlarını tasvir etmektedir. Onları bu cahillikten ve zalimlikten kurtaran hiç şüphesiz Hz. Peygamber olmuştur. Hz. Peygamber insanlara bir yandan Kur'an'ı, diğer yandan da "hikmet"i yani sünnet diye ifade edilen en güzel davranış biçimlerini öğretti. Bu sayede mü'minler bilgi ve ahlâkla donanıp Hz. Peygamberin açtığı yoldan giderek dinî ve dünyevî yaşamlarında huzura ulaşabildiler.⁹

Hayat devamlı olarak iyi-kötü, güzel-çirkin, faydalı-zararlı vb. kavramlar etrafında sürmektedir. İyi, güzel ve faydalı davranışların birey tarafından önemsenmemesi ve ahlâki değerlerin bozulması bir toplumda yozlaşma, çürüme ve bozulma gibi sıkıntıları ortaya çıkaracaktır. İnsanların kendi haz ve isteklerinin peşinden

⁶ Ali Akdoğan, "Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlâka Olan İhtiyaç ve İslam", *EKEV Akademi Dergisi*, 8/18 (2004), 185-187.

⁷ *Kur'an-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altıntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Âl-i İmrân, 3/164).

⁸ Âl-i İmrân, 3/164.

⁹ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 1/ 710-711.

giderek menfaatleri ve çıkarları doğrultusunda diğer insanların hak ve hukuklarına karşılık duyarsız bir düşünce ve davranış sergilemeleri olağandır. Bir başka ifadeyle kişiler, hayatı kendisini merkeze koyarak kurgular ve kendi yaşamını diğer varlıklardan üstün görürler. İslam dini ise bireyi ve toplum yapısını önceleyerek ahlâka oldukça ehemmiyet gösterir. Bu sayede İslam ahlâkı bireyden başlayarak toplum yapısında bir düzen oluşturarak emir ve yasaklarıyla bu düzenin devam etmesini sağlar.

İslamiyet, din-fıtrat ilişkisine oldukça önem göstermiştir. İnsanların fıtratlarından uzaklaşmamaları onları iyilik ve erdemli işler yapmaya yönlendirecektir. Fıtraten iyiliğe yatkın olan insan, varlığın özünü kavradığında devamlı olarak faydalı işler yapacak, onlara aktif olarak aracılık edecektir. Nitekim Allah (c.c) Nisâ sûresinde (4/85) “Kim güzel bir (işte) aracılık ederse, ona o işin sevabından bir pay vardır. Kim de kötü bir (işte) aracılık ederse, ona da o kötülükten bir pay vardır. Allah’ın her şeye gücü yeter” buyurarak insanları iyi işler yapmaya yönlendirmektedir. Bu sayede inanç insanın davranışlarına anlam katarak motive edici bir güç sağlamaktadır. İnsan bir inanç gereği davranışlarını şekillendirir. Dolayısıyla bir toplumda adalet, doğruluk, ihsan ve yardımlaşma gibi erdemlerin bulunması ve dengeyi bozan gıybet, hırsızlık, yalancılık, zulüm vb. münker davranışlardan kaçınmak bir inancın getirisiidir. Toplumda var olan inanç sayesinde toplum huzuru ve güvenliğinin devam edebilmesinden bahsedilebilir.¹⁰

1.1.2. Kur’ân Merkezli İslam Ahlâkının Esasları

Kur’an-ı Kerim insanı hedef alarak ona yeryüzünde bir düzen kurma görevini yüklemiştir. Nitekim âyet-i kerime’de “Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir”¹¹ buyrulmaktadır. Bu emanetin gereği olarak toplumda adaletin ve ahlâkın esas alındığı bir düzen inşa edilmesi emrediliyor: “Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”¹² İslamiyet’in temel hedefi toplum düzenini adil ve ahlâk temeline dayalı bir sistem üzerine kurmaktır. Birey ve

¹⁰ Nedim Öz, “Erdemli Toplumun Temel Dinamikleri-1”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2 (2024): 637-638.

¹¹ el-Ahzâb, 33/72.

¹² en-Nisâ, 4/58.

toplumun birbirini tamamlayıcı birer unsur olarak düşünülduğünde, kişinin yaratıcının kurallarına uyarak bir yaşam sürmesi, erdemli davranışlarda bulunması gerekir ki bu da ancak toplumsal bir yapıda anlam kazanacaktır.

Şunu ifade edebiliriz ki âyet ve hadisler ahlâkın esasını oluşturmuştur. İman-amel bütünlüğü¹³ ile insanların sadece iman etmesi değil iman ettikleri dinin gereğini yapacak davranışlarda bulunmaları istenmiştir. İmanın bir gereği olarak namaz kılmak, zekât vermek gibi ibadetlerde sâlih amel kabul edilir¹⁴. Aynı şekilde ahlâkî davranışlarda sâlih amel kavramının kapsamına dahil edilmektedir. Nitekim Al-i İmran ile Rahman sûresinin bazı ayetlerinde¹⁵ “tok gözlülük, infak etmek, öfkeye hâkim olmak, insanların kusurlarını affetmek, iyilikte bulunmak” gibi ahlâkî davranışların önemine dikkat çekilmiştir. Allah Teâlâ “Herkesin yöneldiği bir yön vardır. Hayırlı işlerde birbirinizle yarışın. Nerede olursanız olun Allah sizi bir araya toplar, Allah şüphesiz her şeye kadir’dir”¹⁶ buyurarak insanları iyilikte ilerlemeye teşvik etmiş, çaba harcanacaksa hayırda ve güzellikte harcanması gerektiğini bildirmiştir. Çünkü insan, yaptıklarından ve verdiği çabadan hesaba çekilecektir.

Allah Teâlâ Mâide sûresi 15. âyette “Ey Ehl-i kitap! Rasulümüz size Kitap’tan gizlemekte olduğunuz birçok şeyi açıklamak üzere geldi; birçok (kusurunuzu) da affediyor. Gerçekten size Allah’tan bir nur, apaçık bir kitap geldi” buyurarak, Kur’an’ın, insanlığı karanlıktan kurtaracak, kötülükten koruyacak bir kurtuluş ve rahmet eseri olduğuna vurgu yapmıştır. Kur’an muttakiler için yanı sakınmak ve arınmak isteyenler için bir koruyucu ve rehberdir.¹⁷ Birçok âyetteki ahlâkî vurgular, Kur’an’ın aynı zamanda ahlâka dayalı bir yaşayışın temel kaynağı olduğunu göstermektedir. Diğer kaynak da Hz. Peygamberin sözleri, fiilleri ve yaşayışıdır. Nitekim âyette “Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin”¹⁸ buyrulurken Hz. Peygamberin en güzel ahlâka sahip olduğu belirtilmiştir. İman edenlerin de “Andolsun, Allah’ın Resûlünde sizin için; Allah’a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah’ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır”¹⁹ âyeti gereği Hz. peygamberi örnek almaları emredilmiştir.

¹³ Bkz. er-Ra’d, 13/29; İbrâhîm 14/23; el-Kasas 28/80; el-Asr 103/3.

¹⁴ Lokman, 31/3-4.

¹⁵ Bkz. Âl-i İmrân, 3/133-134; er-Rahmân 55/60.

¹⁶ el-Bakara, 2/148.

¹⁷ el-Bakara, 2/2.

¹⁸ el-Kalem, 68/4.

¹⁹ el-Ahzâb, 33/21.

Hz. Peygamber: “Ben, ancak güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim”²⁰ buyurmuştur. Böylece kendisi güzel ahlâkın örnekliğini oluşturmuş ve ailesi başta olmak üzere tüm mü’minlere de güzel ahlâkı tavsiye etmiştir. Bir hadiste “Kıyamet gününde mü’min kulun terazisinde güzel ahlâktan daha ağır bir şey bulunmaz. Allah Teâlâ çirkin hareketler yapan, çirkin sözler söyleyen kimseden nefret eder”²¹ buyurarak güzel ahlâkın değerine dikkat çekmiştir. Başka bir hadiste “Müminlerin iman bakımından en mükemmeli, ahlâk bakımından en güzel olanıdır”²² buyurarak iman ve ahlâkın bir bütün olduğunu ifade etmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; ahlâkla iman arasında çok güçlü bir bağ vardır. Bir kimsenin ahlâkî davranışlarda göstermiş olduğu zayıflık aynı zamanda o kişinin imanını da olan zayıflığın göstergesidir. İslam’da yapılan amelin niyeti çok önemlidir. Nitekim Hz. Peygamber “Ameller niyetlere göredir. Herkes sadece niyetinin karşılığını alır”²³ buyurmaktadır. Niyet ahlâkın en temel ilkesini oluşturur. Hadise göre davranışlarımızın kıymeti niyetlerimize bağlıdır. Bir fiilin oluşması zihindeki düşüncenin oluşmasıyla başlar. İslam, insanların düşüncelerinin nasıl olması gerektiğini neyi niçin yapmaları gerektiğini bildirerek niyetleri de güzel ahlâk çatısı altına alır. Niyet, insanın bir işi isteyerek, iradesini kullanarak ve bir tercih yaparak faaliyete yönelmesidir. Bu sayede birey, sadece amel olarak güzel ahlâkı oluşturmakla kalmaz aynı zaman içinde ahlâkî açıdan yapılan davranışların şuurunu sağlamış olur. Bu da ahlâkî prensiplerin hayata intikalini ve devamlılığını mümkün kılacaktır.

1.2. Kur’ân’da Mü’min Tipolojisi ve Ahlâkî Rehberlik

Kur’ân-ı Kerim birçok insan tipolojisinden bahsetmektedir. Bunlar mü’min, müşrik, münafık, kafir gibi sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmaları, kişilerin inanışları ve davranış biçimleri belirlemektedir. Bu başlık altında iman ve ibadet ekseninde mü’minin niteliklerinin neler olduğu, Kur’ân’da mü’minin bireysel ve toplumsal yükümlülüklerinin neleri kapsadığı incelenecektir.

²⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, (Ürdün: Beytü’l-Efkârî’d-Düveliyye, 2005), 2/381.

²¹ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre Yezîd et-Tirmizî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, (Arabistan: Dâru’s-Selam Yayınları, 2000), Birr, 61.

²² Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen*, (Arabistan: Dâru’s-Selam Yayınları, 2000), Sünnet, 15.

²³ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, (Arabistan: Dâru’s-Selam, 2000), İmâre, 155.

1.2.1. İman ve İbadet Ekseninde Mü'minin Nitelikleri

İbadet, kişinin Allah'a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O'nun rızasını kazanmak amacıyla ortaya koyduğu tutum ve davranışlardır. İbadet kelimesinin daha genel manası dinî bir gaye ile yapılan belirli ve düzenli davranışlardır. İslâmî literatürde zamanı ve şekli belli olan davranışlar için "ibadet"; kişinin, yaşamını Allah'a karşı kulluk şuuru ile devam ettirmesi bilincine "ubûdiyyet" terimleri kullanılır.²⁴ İslam dininde iman etmenin bir gereği olarak yapılan ibadetlerin ahlâk üzerinde olgunlaştırıcı, geliştirici ve düzeltici bir etkisi vardır. Aynı şekilde İslam'da ibadetler sadece şekil ve sembolden ibaret değildir. İbadetlerin yerine getirilmesindeki hikmetlerden biri de ahlâken kemale ermek ve kişinin olgunlaşmasını sağlamaktır.²⁵

İbadet veya dini davranışa yer vermeyen bir din olmadığı gibi İslam dini de ibadete oldukça önem vermiştir. Çünkü ibadet, dini hayatı besleyen güç kaynağıdır. İnsan bilinci su dolu bir havuza benzetildiğinde iman eden kimse yaptığı her ibadetle kendi miktarınca oraya Allah'ın boyasını taşımakta bir müddet sonra havuzdaki su kendi renginden uzaklaşarak Allah'ın boyasıyla boyanmaktadır. Allah Teâlâ Bakara sûresi 138. âyette "Biz, Allah'ın boyasıyla boyanmışızdır. Boyası Allah'ınkinden daha güzel olan kimdir? Biz ona ibadet edenleriz" buyurmuştur. İnsan bir ibadet yaptığında diğer ibadete kadar onun etkisi devam eder bu sayede kişi diğer ibadeti yapana kadar büyük günahlardan kaçınmaya ve Allah'ın razı olacağı davranışlar sergilemeye çalışır. Böylece ibadetlerde oluşan dini atmosfer kişinin hayatına etki etmeye onu gündelik yaşamında kuşatmaya başlar. Yani samimi niyet ve şuurlu bir yönelim ile yapılan ibadetler Allah'la kurulan ilişkiyi daha üst şuur seviyesine taşır. Bunun sonucu olarak kişi dinin etki alanına daha fazla girer ve ibadet yapmadığı zamanda da yapmış olduğu ibadetin şuuru devam eder. Artık kişinin tüm davranışları ve düşünceleri ibadete dönüşmüş olur.²⁶

İslam dininde namaz, oruç, zekât gibi birçok ibadetin insan ruhuna, bedenine, ahlâkına, düşüncelerine etkisi bulunmaktadır. Örneğin Kur'an-ı Kerim'de: "(Ey Muhammed!) Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz, insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak (olan namaz) elbette en büyük

²⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/273; Mustafa Sinanoğlu, "İbâdet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/233-234.

²⁵ Nurten Kınter, "Namaz ve Ahlâkî Olgunluk İlişkisi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 19/50 (2016), 107-109.

²⁶ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi*, (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2017), 145-148.

ibadettir. Allah, yaptıklarınızı biliyor”²⁷ buyruluyor. Namaz arınmadır, kötülüklerden soyutlanmadır ve Allah’a bağlanma durumudur. Bu nedenle kişi namaz kıldıktan sonra büyük günahlara, kötülöklere, hayasızlıklara yakınlaşmaktan çekinir. Çünkü mü’min namaz ile Allah’ın huzuruna çıkacağıının bilincindedir. Namaz ile insan günde beş defa Allah’ın huzuruna çıkar ve her çıktığında kendisinin bu dünyada tamamen hür olmadığını, O’nun kulu olduğunu ve O’nun her şeyden haberdar olduğunu bilir. Bu şekilde kontrol mekanizması oluşur ve Allah’ın huzurunda hesap vereceği günün geleceğini hatırlayarak davranışlarını düzeltir.²⁸

Kur’an-ı Kerim’de, “Allah’a karşı gelmekten sakınmanız için oruç size farz kılındı.”²⁹ buyrulmuştur. Oruç ibadeti sadece belirlenen vakitte yeme, içme şehvi arzu ve isteklerden uzak durmak değil, kötü olan her şeyden uzak durabilmek için iradenin güçlendirilmesidir. Hz. Peygamber bir rivâyette “Oruç bir kalkandır. Oruçlu, saygısızlık yapmasın, kötü konuşmasın. Eğer biri, kendisi ile dövüşmeye veya sövüşmeye kalkışırsa, iki defa ‘Ben oruçluyum.’ desin”³⁰ buyurmuştur. Oruç bir kalkana benzetilmiştir. Kalkan, insanı savaşta nasıl düşmandan koruyorsa, kişi de oruç tuttuğunda kötü söz söylemekten, dedikodu yapmaktan, yalan konuşmaktan kaçınır; haram ve masiyetlerden korunmaya çalışır.³¹

Sadaka ibadeti de kişiyi iyilik yapmaya teşvik eden bir ibadettir. Hz. Peygamber’in bir ifadesinde sadaka ibadeti, kişinin kendisine, topluma ve Rabbine karşı sadakatini gösteren her eylem ve davranış biçimi olarak nitelendirilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber “İnsanların her bir eklemi için her gün bir sadaka gerekir. İki kişi arasında adâletle hükmetmen sadakadır. Bineğine binmek isteyeneye yardım ederek bindirmen yahut yükünü bineğine yüklemen sadakadır. Güzel söz sadakadır. Namaz için mescide giderken attığın her adım bir sadakadır. Gelip geçenlere eziyet veren şeyleri yoldan gidermen de sadakadır”³² buyurmuştur. Başka hadislerde insanlara selam vermek³³, kötölükten uzak

²⁷ el- Ankebût, 29/45.

²⁸ Ebu’l Âlâ Mevdudî, *Tefhimü’l Kur’an*. çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 4/226-229.

²⁹ el-Bakara, 2/183.

³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Câmi’u’l-Müsnedü’s-Sahîhu’l Muhtasar min Umûri Resûlillâh Sallallahü Aleyhi ve Sellem ve Sünenihî ve Eyyâmih*, (Arabistan: Dâru’s- Selam Yayınları, 2000) Savm, 2.

³¹ Muhammed Ali Asar, “İbadet Ahlâk İlişkisi: Hadisler Bağlamında Bir İnceleme”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 6/1(2020), 310-311.

³² Buhârî, Sulh, 11; Müslim, Zekât, 56.

³³ Buhârî, Sulh, 36.

durmak³⁴, İki kişinin arasını düzeltip aralarında adaletle karar vermek³⁵, İyiliği tavsiye etmek, kötülükten menetmek³⁶ gibi ahlâkî davranışlarında sadaka olduğu belirtilmiştir. Bu sayede mü'minler çevrelerine, topluma faydalı ve yararlı işler yapmayı niyet ettiklerinde bu davranışları sadaka ibadeti olacağının bilincindedirler. Sadaka ibadeti ile de ahlâkî davranışların artacağı, kuvvetleneceği çıkarımı yapılabilmektedir.³⁷

Sonuç olarak ibadet, inanan kimsenin rabbi ile iletişim kurma biçimidir. Bu kimi zaman belirli vakitlerde, belirli şekillerde ve davranışlarda olabileceği gibi kişinin ettiği niyet ile tüm eylemlerini kapsayabilmektedir. İbadet, insana farkındalık ve şuur kazandırır. Zekât veren bir kimsenin hırsızlık yapması, hacca giden kişinin diğer insanları aşağılaması veya kendini üstün görmesi, oruç tutan kişinin yetim hakkı yemesi gibi kötü ahlâkî davranışlarda bulunması beklenmemektedir. Çünkü yapılan ibadet bir kimlik kazandırır. İbadetler ahlâktan ayrı görülemez. Kişi ibadetleriyle tüm hayatını şekillendirir. Bazen ibadet erdemli bir davranışken bazen de ibadet yaptıktan sonra erdemli davranışlar ortaya çıkar. İslam dininde yapılan ibadetler kişiyi değiştirip düzelttiğinde makbul sayılır. Mâûn suresinde “Yazıklar olsun şöyle namaz kılanlara ki, onlar namazlarını gafletle kılar, ona gereken önemi vermezler. Yaptıkları ibâdetleri gösteriş için yaparlar. Her türlü yardım ve iyiliğe de engel olurlar”³⁸ buyrulur. Bu şekildeki ibadet İslam’ın istediği ibadet değildir. Ahlâk ile örtüşmeyen, insanı doğru ve güzele sevk etmeyen ibadet kişiye zarar bağlamında tezahür edebilmektedir.³⁹

1.2.2. Kur’ân’da Mü’minin Bireysel ve Toplumsal Yükümlülükleri

Toplumun huzur ve güven içinde yaşayabilmesi bireylerin davranışlarına bağlıdır. İslam dini muhataplarına belli sorumluluklar yüklemiştir. Bu doğrultuda Kur’an-ı Kerim’de, “İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanneder”⁴⁰ buyrulmaktadır. İnsanın bu dünyaya gelişinin bir amacı ve gayesi vardır. Bu amaca ulaşmak için Allah insanlara belli sorumluluklar yüklemiştir. Bu nedenle kişinin, ahlâkî yükümlülüklerini ve sorumluluklarını bilmesi ve yerine getirmesi gerekir. Ancak bu şekilde ideal bir toplum

³⁴ Buhârî, Zekât, 30.

³⁵ Buhârî, Sulh, 11.

³⁶ Ebû Dâvûd, Tatavvu, 12.

³⁷ Muhammet Ali Asar, “İbadet Ahlâk İlişkisi: Hadisler Bağlamında Bir İnceleme”, 304-306.

³⁸ el-Mâûn, 107/4-7.

³⁹ Muhammet Ali Asar, “İbadet Ahlâk İlişkisi: Hadisler Bağlamında Bir İnceleme”, 312.

⁴⁰ el-Kiyâmet, 75/36.

oluşabilir. Diğer bir ifade ile ideal toplumun oluşması insanların sorumluluklarını yerine getirerek toplumu şekillendirmesiyle mümkün olacaktır.

İnsan ilk olarak kendisini yaratan, nimet veren Allah’a karşı sorumludur. Allah’a karşı sorumluluk bilincinin göstergesi kişinin Allah’tan geldiğinin, O’na ait olduğunun ve sonunda O’na döneceğinin farkındalığıyla yaşamasıdır. Âyet ve hadislerde insanın kendisine, ailesine, komşusuna, akrabasına içinde yaşadığı toplumda var olan canlı ve cansız çevreye karşı da sorumlulukları olduğu bildirilmiştir. Hz. Peygamber “Nerede olursan ol, Allah’a karşı sorumluluğunun bilincinde ol! Kötülüğün peşinden iyi bir şey yap ki onu yok etsin. İnsanlara da güzel ahlâka uygun biçimde davran!”⁴¹ buyurmuştur. Sorumluluk kişiyi bulunduğu ortama göre değişkenlik göstermez. İnsan nerede olursa olsun hayatı devam ettiği sürece sorumluluk bilinci ile hareket etmek zorundadır.

İslam dininde kişiler başkalarının hatalarından sorumlu tutulmazlar. Yapılan günahlardan kişinin kendisi sorumludur. Bu minvalde âyette şöyle buyrulmuştur: “Kim doğru yolu bulmuşsa, ancak kendisi için bulmuştur; kim de sapmışsa kendi aleyhine sapmıştır. Hiçbir günahkâr, başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez. Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz.”⁴² Bu düşünceye sahip bir Mü’min tüm davranışlarından sorumlu olacağının farkındadır ve yaptıklarından hesaba çekileceğine inanır. Nitekim Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Hepiniz birer sorumlusunuz ve hepiniz yönettiklerinizden mesulsünüz. Devlet başkanı sorumludur ve yönettiklerinden mesuldür. Evin beyi sorumluluk sahibidir ve yönettiklerinden mesuldür. Evin hanımı da eşinin evinde sorumludur ve yönettiklerinden mesuldür. Hizmetçi de efendisinin malı üzerinde sorumluluğu vardır ve yönettiklerinden mesuldür.”⁴³ Bu hadise göre kişinin bireysel, ailevi ve toplumsal alanda daha kontrollü bir hayat yaşaması gerekir. Çünkü toplumda devlet başkanından başlayarak en alt tabakalara kadar her bir kişiyi ilgilendiren sorumluluklar bulunmaktadır.⁴⁴

Mü’minin kendisine karşı da belli sorumlulukları vardır. Bu manada insanın kendisine verilen tüm nimetler emanettir. Bu nedenle ruhuna ve bedenine özen göstermesi gerekir. Hz. Peygamber, Abdullah b. Amr’ın sürekli olarak gündüzleri oruç tutup geceleri

⁴¹ Tirmizî, Birr, 55.

⁴² el-İsrâ, 17/15.

⁴³ Buharî, “İstikraz”, 20.

⁴⁴ Nedim Öz, “Örnek Bir Toplum Oluşturmak İçin Yapılması Gereken Sorumluluklar”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2(2020), 1633.

namaz kıldığını öğrenince şöyle buyurmuştur: “Böyle yapma. Bazen oruç tut, bazen tutma! Gecenin bir kısmında ibadet et, bir kısmında ise uyu! Çünkü vücudunun sende hakkı var, gözünün sende hakkı var, eşinin sende hakkı var, misafirinin sende hakkı var.”⁴⁵ İnsan bedeninin ihtiyacı olan yeme-içme, dinlenme, temizlenme vs. gibi ihtiyaçları gözetmeli ve yerine getirmelidir. Aynı zamanda ruhunun manevi ihtiyaçlarına da dikkat etmelidir. Ruh sağlığının temini öncelikle Allah'a teslim olup, ortak koşmadan inanmayı gerektirir. Allah (c.c) Ra'd sûresinde (13/28), “Onlar, inananlar ve kalpleri Allah'ı anmakla huzura kavuşanlardır. Biliniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur” buyurmaktadır. Dolayısıyla kendisine karşı sorumluluğunun bilincinde olan kimse, kalbinin kararmasına izin vermez ve dinin vermiş olduğu huzur ile hayatını şekillendirmeye çalışır.⁴⁶

Mü'minin topluma karşı sorumlulukları en yakınlarından başlar. Hz. Peygamber “Sizin en hayırlınız, ailesine karşı en hayırlı olanınızdır”⁴⁷ buyurur. İnsanların karşılıklı sorumlulukları onların birbirine olan haklarını da oluşturmaktadır. Bir kişi, eşine, çocuğuna, anne-babasına karşı sorumludur. Onlara iyilikte bulunup ve bakmakla yükümlüdür. Hz. Peygamber “Bakmakla yükümlü olduğu kimseleri ihmal etmesi, kişiye günah olarak yeter”⁴⁸ buyurmaktadır. Aynı şekilde akrabalarını koruyup gözetmelidir. İslamiyet'te akrabalık bağına “sıla-i rahim” denilmektedir ve bu bağın koparılması, sürekli canlı tutulması gerekir. Kur'an-ı Kerim'de “... kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah, üzerinizde bir gözetleyicidir.”⁴⁹ buyrulur. Bir diğer âyette “Allah'a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşına, yolcuya, elinizin altındakilere iyilik edin. Şüphesiz Allah, kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez”⁵⁰ buyrulmaktadır. Âyetlerden de anlaşıldığı üzere mü'minin, ailesini ve akrabalarını koruyup gözetmek, muhtaç olduklarında yardım etmek gibi sorumlulukları vardır. Müslüman kişi akraba

⁴⁵ Buharî, Savm, 54.

⁴⁶ Nedim Öz, “Örnek Bir Toplum Oluşturmak İçin Yapılması Gereken Sorumluluklar”, 1635.

⁴⁷ Tirmizî, “Menâkıb”, 63.

⁴⁸ Ebu Davut, “Zekât”, 45

⁴⁹ en-Nisâ, 4/1.

⁵⁰ en-Nisâ, 4/36.

ilişkilerine önem verir, samimiyetle hareket eder, ilişkileri saygı ve sevgiye dayanır ve devamlı olur, herhangi bir sorumluluğu yerine getirirken bir zorlama hissetmez.⁵¹

İnanç ve şuura sahip olan bir Mü'min sadece kendi hayatını düşünmez, çevresinde olup bitenlere karşı da duyarlıdır. Bir toplumun çöküşünü hazırlayan nedenlerden biri de hiç şüphesiz insana ve çevreye zarar vereni görmezden gelip umursamazlıktır. Mü'min kimse, herhangi bir kötülüğü çoğunluk yapıyor diye onu onaylamamalıdır ve karşı çıkmalıdır. Nitekim Hz. Peygamber, “İçinizden biri bir kötülük görürse onu eliyle, buna gücü yetmezse diliyle değiştirsin; buna da gücü yetmezse kalbiyle (ona karşı kin ve nefret beslesin). Bu ise imanın asgarî gereğidir”⁵² buyurmuştur. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de “Ey Mü'minler! Siz, insanların iyiliği için yeryüzüne çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. Çünkü siz usûlünce iyilikleri ve güzellikleri emredip yayar; kötülük ve çirkinlikleri yasaklayıp önüne geçmeye çalışırsınız. Bunu da zâten Allah'a inandığınızdan dolayı, onun bir gereği olarak yaparsınız”⁵³ buyrulur. Kısaca bir toplumun çöküşü içinde olan yanlışlara karşı duyarsız ve sessiz kalmaktır. Kur'an ve sünnetin bahsettiği örnek ve model teşkil edecek insan profili; çevresine karşı duyarlı, bencil olmayan, kendisi ve toplum için her zaman iyi olanı yapmaya çalışan, olgun ahlâka sahip olan bireydir.⁵⁴

1.3. Kur'an'da Mü'minin Sakınması Gereken Ahlâkî Eğilimler

Allâh Teâlâ insanlara yaşamlarında belli sınırlar çizmiştir. Mü'minlerin de bu sınırlara dikkat edip Allah'ın kendilerine yasaklamış olduğu tutum ve davranışlardan sakınmaları gerekir. Bu sınırlar bireysel alanda bulunduğu gibi sosyal alanda da bulunmaktadır. Bu bölümde hem bireysel hem de sosyal ahlâkî zaafılardan bahsedilecektir.

1.3.1. Bireysel Düzlemde Ahlâkî Yıpranma Alanları

İnsanın bedeni ve ruhu kendisine emanet verilmiştir. Bu nedenle yapmış olduğu davranışlar onun ruh ve beden sağlığına zarar verecek nitelikteyse Allah bu davranışları yasaklamıştır. Nitekim her insanın ahlâkî zaafıları bulunabilmektedir. Bu başlık altında da bireysel ahlâkî zaafıların neler oldukları belirtilecektir.

⁵¹ Nedim Öz, “Örnek Bir Toplum Oluşturmak İçin Yapılması Gereken Sorumluluklar”, 1638.

⁵² Müslim, “İman”, 78.

⁵³ Âl-i İmrân, 3/110.

⁵⁴ Halil Celep, “Kur'an-ı Kerim ve Sünnet Çizgisinde Kâmil Müslüman'ın Karakteri”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2 (2016), 168-172.

1.3.1.1. Mal Hırsı ve Paylaşım Reddi (Buhl)

Cimrilik, İslam literatüründe “Şuh” ve “Buhl” kelimeleriyle bilinen bir kavramdır. Dilekçiler, bu iki kavramı şöyle açıklamışlardır: Şuh, kişinin mal mülk servet edinme isteğinin fazla olmasından kaynaklı, harcamalardan alıkoyan, çevresine yardım etmekten uzaklaştıran, toplum adına duyarlı bir birey olmasını engelleyen kötü bir duygudur. Buhl ise, bu oluşan duygunun etkisiyle kişinin iyilikten, yardımlaşmaktan ve cömertlikten kaçınarak cimrileşmesidir.⁵⁵ Mal biriktirme isteği sonucu ortaya çıkan cimrilik, insanı karşılıksız vermekten de alıkoyar. İslam ise ilk ortaya çıktığı Mekke döneminde bunu birçok âyet ile yasaklamıştır. Çünkü bunun tam aksini yani yardımlaşmayı, veren el olmayı amaç edindirmiştir. Sıyer kaynaklarına ve âyetlere bakıldığında bu durum daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de geçen “Fakat, kim cimrilik eder, kendini Allah'a muhtaç görmezse...”⁵⁶ âyetini Abdullah b. Abbas: “Kim de elinde bulunanla cimrilik eder ve kendisini ihtiyaçsız hissedecek olursa veya kim ihtiyacından fazla olan mal hakkında cimrilik eder ve Allah'a ihtiyacı yokmuş gibi davranacak olursa.” şeklinde ifade etmiştir.⁵⁷ Âyetin devamı “Biz de ona zor olanı kolaylaştırırız”⁵⁸ diyerek sonuçlandırılmıştır. İbn Mesud kolaylaştırılacak şeyin cehennem ateşi olduğunu belirtmiştir. Kolaylaştırmaktan maksat o kişiye bunun imkanlarının hazırlanıp, hayır yollarının zor gelmesi ve onun bundan mahrum kalmasıdır.⁵⁹ Cimrilik Allah'a karşı nankörlüktür. İnsan Allah'ın ona verdiği nimetleri önemsemeyip yapması gerekeni öteleyebilir. Bu nimetleri de sadece maddiyat olarak algılamak yanlış olur. Bu nimetler bedensel ve ruhsal sağlık, eğitim, zekâ, kabiliyet, huzur, mutluluk vs. gibi soyut şeyleri de kapsamaktadır. İman edenlerden istenen de verilen nimetleri Allah'ın belirlediği hedef doğrultusunda kullanmaktır. Bunun aksine verilen nimetleri saklar, görmezden gelir ve biriktirerek cimrilik ederse sonunun hayır olmayacağı Leyl sûresinde geçen ayet ile belirtilmiştir.

⁵⁵ İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, 9/47; Mustafa Çağrı, “Cimrilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1993),8/4.

⁵⁶ el-Leyl, 92/8.

⁵⁷ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Camiu'l-Beyan an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar Yayınları, 1996), 4/144.

⁵⁸ el-Leyl, 92/10.

⁵⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmiu-Ahkâmî'l-Kur'an*, çev. M. Beşir Eryarsoy, (İstanbul, Buruç Yayınları,2003), 19/ 152-154.

H. Peygamber (s.a.v) “insanlar hakkında düşünölebilen en kötü ve alçaltıcı huy, cimrilik ve korkaklıktır.”⁶⁰ buyurmuştur. Cimrilik insanlar arasında hoş görölmeyen bir vasıftır. Kişinin aile ortamında ve arkadaş çevresinde kötü anılmasına sebep olur. Bu durum, İslam’ın mü’minlerde oluşturmak istediğı kişiliğe de tamamen zıttır. İman edenler verdikleri sadaka ve fitrelerle, yaptıkları infaklarla, zekât ibadetleriyle birlikte hayırsever, yardımlaşmayı seven, yetimi ve yoksulu gözetten bir topluluk olarak tanımlanmaktadır. Nitekim, H. Peygamber “Ancak iki kişiye gıpta edilir: Allah’ın verdiğı malı hak yolunda harcamayı başaran kimse. Yine Allah’ın kendisine verdiğı ilim ve hikmet ile yerli yerince hükmeden ve onu başkalarına öğreten kimse.”⁶¹ buyurarak, malı hayır yolda harcamayı gıpta edilecek bir davranış olarak göstermiştir. Cimriliğın ise mü’minde olmaması gereken bir davranış olduğunu “İki haslet vardır ki müminde bir arada bulunmazlar: Cimrilik ve kötü ahlâk.”⁶² buyurarak uzak durulmasını belirtmiştir.

Cimrilik, sadece kendi başına kötü bir haslet olmasının dışında insanda başka kötü hasletleri de ortaya çıkarmaktadır. İyi huyları körelten ve kötü huyları arttıran bir ahlâktır. Ahlâkî zenginliğe engel oluşturur. Güzel ahlâk olarak tanımlanan; cömertlik, diğergâmlık, paylaşmak, empati kurabilmek, hayır sever olmak, kadirşinaslık, özveri gibi vermeyi ve başkasını düşünmeyi temel alan anlayışların yok olmasına ve bu anlayışlardan uzaklaşmaya neden olur. Bunun sonucu ise anlayışsız, çok yönlü gerilimlerin ve huzursuzluğun hâkim olduğı bir topluluğun oluşmasıdır. Ahlâkî olarak cimriliğın oluşturacağı toplum ile İslam’ın oluşturmak istediğı toplum taban tabana zıtlık teşkil eder. Bu yüzden cimrilik davranışının oluşturduğı etkinin ciddiyetini anlayıp uzak durmak oldukça önemlidir.⁶³

Nitekim “O, yoksulu doyurmaya teşvik etmez.”⁶⁴ Âyetinde bahsedilen iman tanımına göre; ancak dini yalanlayanlar yetimi itip kakarlar ve onu kendileri doyurmadığı gibi başkalarının onu doyurmasına, yardım etmesine engel olurlar. İnsan eğer din gerçeğini gerçekten tasdik etmiş ve kalbine yerleştirmiş ise yetimi itmez ve yoksulu doyurmaktan çevresindekilere engel teşkil etmez. Çünkü, iman dille söylenen bir eylemden öte kalpte

⁶⁰ Ebu Davud, “Cihad”, 22.

⁶¹ Buhârî, “İlim”, 15, “Zekât”, 5.

⁶² Tirmizi, “Birr”, 41; Buhârî, *el-Edebü’l-Müfred el-Câmiu li Edebi’n-Nebeviyye*. thk. Muhammed İlyas. (Beyrut: Dar İbn Katheer Yayınları, 2018), 282.

⁶³ Ezgi İrk, “Sosyo-Psikolojik ve Dinî Yönleriyle Cimrilik Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mizanü’l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, 16, (2023), 100-105.

⁶⁴ el-Maûn, 107/3.

meydana gelen bir değişimdir. Bu değişim de kişinin diğer insanlara karşı daha duyarlı olmasını, yardımlaşmasını ve muhtaçlara iyilik yapmasını teşvik eder.⁶⁵

İşlam, insanların, hayatın her evresinde orta yolu tercih etmesini öğütler, tefrit ve ifrata kaşmamaları gerektiğini belirtir. “İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber (s.a.v) de size şahit olsun diye sizi vasat (aşırılıklardan uzak) bir ümmet yaptık...”⁶⁶ âyeti de bunu göstermektedir. Bu denge harcama noktasında da geçerlidir. Âyette “Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme, büsbütün de aıp tutumsuz olma, yoksa pişman olur, aıktta kalırsın.”⁶⁷ buyrulur. Elini boynuna bağlama ifadesi cimri olma anlamına gelir. Onu büsbütün aıp tutumsuz olma ifadesi de müsrif olma anlamına gelir. İsrâ sûresinin 27. ve 29. âyetlerine birlikte bakılırsa, Kur’an’ın insanlardan orta yolu takip etmelerini yani ne servetin dönüşümünü ve dağılımını engelleyecek kadar cimri ne de ekonomik durumları çökertecek denli savurgan olmamaları istendiği anlaşılır. Tam aksine mü’minler dengeli bir biçimde davranarak paranın ne kadarını harcadıklarını bilmelidirler. Servetlerini hangi şekillerde savurganlıktan ve cimrilikten uzak bir biçimde harcanması gerektiğinin bilincinde olmaları gerekmektedir. İnsanın parasını gerçek ihtiyaçlarından olmayan faydasız yerlere yani gösteriş, lüks, Allah’ın haram kıldığı eylemler ve buna benzer şekillerde harcaması O’nun verdiği nimete karşı nankörce davranmasıdır.⁶⁸ Bu da cimrilik kadar dikkat edilmesi gereken bir husustur. Bu konuya ‘israf’ maddesinde daha çok değinilecektir.

Furkan sûresinde Rahman’ın kullarının özelliklerinden biri de şu şekilde açıklanmıştır: “Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır.”⁶⁹ Bu kullar iman ettikten sonra mallarını harcamalarına dikkat ederler ve ondan ifrat ve tefrite kaşmadan tasarrufta bulunurlar. Çünkü onlar adaletle orta yolu takip eden kimselerdir. Mü’minler verilen nimetlerle lüks yaşamak, şımarlamak gibi davranışlardan kaçınırlar. Lüks yaşamdan kasıt hiçbir amacı olmayan, insanlara rahatlık ve kolaylık sağlamayan, tamamen gösteriş ve üstün olma isteğiyle yapılan bencil harcamalardır. Fakat kişinin bunu abartıp kendisinden,

⁶⁵ Seyyid Kutub, *Fi Zilâli’l-Kurân*, çev. Sâlih Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yolcu, (İstanbul: Dünya Yayınları, 1991), 10/ 580-581.

⁶⁶ el-Bakara, 2/143.

⁶⁷ el-İsrâ, 17/29.

⁶⁸ Mevdudî, *Tefhimü’l Kur’an*, 3/ 96-97.

⁶⁹ el-Furkan, 25/67.

ailesinden, çevresinden rahat ve konforlu hayatı esirgemesi de yanlıştır. Hz. Peygamber birçok hadisinde cömert olmaya teşvikte bulunmuştur. “Cömert, Allah’a yakın, cennete yakın, insanlara yakın, ama cehennemden uzaktır. Cimri ise Allah’tan uzak, cennetten uzak, insanlardan uzak, ama cehenneme yakındır. Cömert cahil, Yüce Allah katında cimri âbiddeden daha sevimlidir”.⁷⁰ Malının tamamını vasiyet etmek isteyen Sa’d b. Ebû Vakkâs’a (ö. 55/675), Hz. Peygamber (sav) yalnız üçte birini vasiyet etmesini ve geri kalanını vârislerine bırakmasını tavsiye ederek, “Vârislerini zengin bırakman, onları başkalarına muhtaç bırakmandan daha hayırlıdır.” buyurmuştur.⁷¹ Nitekim başka bir hadiste “Allah cömerttir ve cömertliği sever”⁷² buyrulur. Hz. Peygamber bir hadisinde ise cimrilik ve cömertlik arasındaki farkı şu şekilde açıklamıştır: “Cimri ile cömerdin durumu, göğüsleri ile köprücük kemikleri arasına zırh giyinmiş iki kişinin durumuna benzer. Cömert, sadaka verdikçe, üzerindeki zırh genişler, uzar, ayak parmaklarını örter ve ayak izlerini siler. Cimri ise, bir şey vermek istediğinde zırhın halkaları birbirine iyice geçer, onu sıkıştırır; genişletmek için ne kadar çalışsa da başaramaz”.⁷³

Sonuç olarak âyet ve hadislerden anlaşıldığı üzere İslam ahlâkında cimriliğe yer yoktur. Mü’min cömert olup edindiği malı, ilmi ve becerileri ile topluma yararlı bir birey olarak katkı sağlamalıdır. Cimrilik ve cimriliğin neden olacağı sıkıntılar toplumun yapısına zarar verir. İslam dini, huzur içinde yaşayan bir topluluk amaçlar. Bunun gerçekleşmesi iman edenlerin yapmış olduğu sâlih amellere bağlıdır. Bu nedenle Hz. peygamber “İman edip sâlih ameller işleyen, namazı dosdoğru kılıp zekâtı verenler yok mu, işte onların Rableri katında mükâfatları vardır. Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar asla üzülmeyeceklerdir.”⁷⁴ buyurarak sâlih amel işlemeye teşvik etmiştir. Birçok âyette iman etmenin hemen akabinde sâlih amel gelir, bu ise sâlih amelin İslam’daki yerine işarettir.⁷⁵ Sâlih amel yapmak isteyen kişi, dinin yapılmasını emir ve tavsiye ettiği, iyi, güzel, Allah’ın rızasını kazandıran, diğer insanlar için faydalı tutum ve davranışlar sergileyerek bu ibadeti yerine getirebilir.⁷⁶ Bir insanın bunu yapması için en basitinden tebessüm etmesi, sadaka vermesi, yardımda bulunabilmesi ancak cimrilik hastalığına

⁷⁰ Tirmizî, “Birr”, 40.

⁷¹ Buhârî, “Vesâyâ”, 2.

⁷² Tirmizî, “Edeb”, 41

⁷³ Buhârî, “Cihâd” 89; “Zekât” 28; Müslim, “Zekât” 76-77.

⁷⁴ el-Bakara, 2/277.

⁷⁵ Yûnus, 10/9; el-Bakara, 2/82; Âli İmran, 3/57.

⁷⁶ Nazım Çınar, İman ve Sâlih Amelin Güzel Ahlâk Üzerindeki Etkisi, *Genç Mütefekkir Dergisi*, 4/2 (2023): 529-530.

bulaşmadan olabilir. Çünkü cimri insan az çok demeden her şeyden kısar ve bu da onu iyi bir insan, yardımsever biri olmasını engeller. Cimri olmamak için bilinçli olmak gerekir çünkü insan buna yatkındır. De ki: “Eğer siz Rabbimin rahmet hazinelerine sahip olsaydınız, o zaman tükenir korkusuyla cimrilik ederdiniz. Zaten insan çok cimridir.”⁷⁷ Âyetinde ve Tekasür sûresinde bahsedildiği üzere insan da yığmak, biriktirmek, üstünlük taslamak, daha da çoğaltma hırsı vardır. Bu hırs ve hastalık ne kişinin kendisini ne de toplumu refaha ulaştırmaz tam aksine toplumun dengesini bozar ve ifsata yol açar.

1.3.1.2. Aşırılık ve Ölçsüzlük Eğilimi (İsraf)

İsraf kelimesi sözlükte “haddi aşma, hata, cehalet, gaflet” gibi anlamlara gelir. Seref kökünden türemiştir. İsrâf genel olarak inanç, söylem ve eylemlerde dinin, akıl veya örfün uygun gördüğü sınırları aşarak özellikle mal veya imkânları mübah çerçevenin dışında saçıp savurmak anlamına gelir.⁷⁸ Kur’ân-ı Kerîm’de israf kavramı dört farklı alanda kullanılmıştır:

a) Bazı âyetlerde israf, tevhid inancından sapmak anlamına gelen “şirk, zulüm, küfür” gibi terimler için kullanılmıştır. A’râf 7/81, Yûnus 10/83, Şuarâ 26/151-152, Yâsîn 36/19 âyetlerine bakıldığında israf, Allah ya da dini konular hakkında doğruluk payı olmayan sözler sarf etmeyi, Müslümanlara karşı alaycı, kibirli, kaba yaklaşımlar sergilemeyi ifade eder.

b) Bazı âyetlerde israf, kişinin aşırıya gidip meşru sınırları aşmasını ifade eder.⁷⁹

c) En’âm 6/141, A’râf 7/81 gibi âyetlerde israf, helal bir nimeti haram saymak olarak veya İsrâ 17/33 âyette olduğu gibi masum birinin canına kıyarak ahkâma muhalefet etme anlamını ifade eder.

d) Ayrıca israf kişinin kendi sorumluluğunda olduğu malı ve imkânları saçıp savurmasını ifade eder.⁸⁰ Bizim üzerinde duracağımız âyetlerde bu konu kapsamında olacaktır.

⁷⁷ el-İsrâ, 17/100.

⁷⁸ Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra yayınları, 2012) 493; Cengiz Kallek, “İsraf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/178.

⁷⁹ ez-Zümer, 39/53.

⁸⁰ el-A’raf, 7/31; el-En’âm, 6/141.

Kur'ân'da “Yiyiniz, içiniz fakat israf etmeyiniz. Çünkü Allah İsrâf edenleri sevmez”⁸¹ buyrulur. Başka bir âyette de “israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez”⁸² buyrulur. Âyetin iniş sebebinden dolayı israf kelimesine farklı yorumlar getirilmiştir. Bunlar, kişinin malının hepsini dağıtıp ailesini ve kendisini muhtaç duruma düşürmesi⁸³, farz olan zekâtı vermemesi⁸⁴, malını günah yollarda harcaması⁸⁵, halktan zekât miktarının üstünde bir meblağ toplamasıdır.⁸⁶ Malı harcamanın en alt seviyesi cimrilik yani harcamamaktır, ortası iktisattır yani dengeli harcamaktır, aşırısı ise israftır yani bilinçsizce harcamaktır. Allah, israfı da cimriliği de haram kılmıştır. İslamda cimri olan insan da israf eden kişi de hoş karşılanmaz ve sevilmez. Allah tarafından sevilmemekte mü'minin en büyük korkularından biridir.

Kur'an'ı Kerim'in “Çünkü (malını) saçıp savuranlar, şeytanların kardeşleridir. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür”⁸⁷ âyetinde de İslam'ın saçıp savurmaya yasakladığını görüyoruz. Saçıp savurmak İbn-i Mes'ud ve İbn-i Abbas'ın açıklamalarına göre “doğru olmayan yerlere harcamada bulunmak” anlamına gelir. Mücahid der ki: “Bir insan malının hepsini Allah yolunda harcasa, müsrif olmaz. Bir avuç dahi doğru olmayan yerlere harcasa müsrif'lerden olur.” Yani kişinin az miktarda harcaması onun yanlışta olmadığı anlamına gelmemektedir. Esas olan harcanan miktar değil harcanmış olduğu yerdur. Bu nedenle de Allah'ın izni olmayan yollarda yani mübah harcamanın dışında harcamaya yapanlarda Kur'an'ın ifadesiyle şeytanın kardeşleri olmuşlardır. Çünkü saçıp savuran israf eden kimseler ya boş yere harcamalarda bulunmuşlardır yahut haram olan şeylerde harcamaya yaparak günahından sakınmamışlardır. İşte bu kimselerde şeytanın kardeşleridirler. Çünkü “Şeytan Rabbine karşı çok nankördür.”⁸⁸ Nimetin hakkını vermez. Saçıp-savuranlar da nimetin hakkını vermezler. Nimetin hakkı, haddi aşmadan ve saçıp savurup israf etmeden onu Allah'a itaat etmek amacıyla hakların korunması

⁸¹ el-A'raf, 7/31.

⁸² el-En'âm, 6/141.

⁸³ Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr B. Muhammed El-Hudayrî Es-Süyûtî, *Ed-Dürri'l-Mensûr*, Çev. Zekeriya Yıldız. (İstanbul, Ocak Yayıncılık,2012), 3/369.

⁸⁴ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, (İstanbul: Çağrı Yayınları,1983), 2/219.

⁸⁵ İmam Ebu'l- Ferec Cemalüddin Abdurrahman Ali İbn Muhammed Cevzi, *Zadü'l-Mesir Fi İlmi't-Tefsir*, çev. Abdülvehhab Öztürk, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2009), 3/136.

⁸⁶ Hikmet Akdemir, “Kur'an'ı Kerim'de İsrâf Kavramı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2001), 43-47.

⁸⁷ el-İsra, 17/27.

⁸⁸ el-İsra, 17/27.

uğrunda harcamaktır.⁸⁹ Yüce Allah, müsrifleri şeytanın kardeşleri olarak adlandırması, israf edenlerin bu yaptıkları fiille şeytana benzedikleridir. Bundan dolayı şeytanın davranışları nasıl Allah'ın azabına sebep oluyorsa müsriflerin bu davranışları da Allah'ın azabına sebep olacaktır.

Allah Teâlâ “Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır”⁹⁰ buyurmaktadır. İslam, israfı haram kılarak iman edenlerin itidal çerçevesinde hareket etmesini istemiştir. İsfraf kelimesinin zıddı iktisattır. İktisat sınırları korumak “maddî zenginlikleri ihtiyaç duyulduğu kadar ve maksadına uygun biçimde harcamak” anlamına gelir.⁹¹ Yani ifrat ve tefrit dengesi gözetilerek kişi kendisine verilen nimetlerden harcamada bulunmalıdır. Cimrilik ve israftan kaçınılması gerektiği, âyet ve hadislerle üzerinde defaatle durulmuş bir meseledir. Harcamanın en aşağı derecesi olan cimrilik, yaratılış gayesi için harcamaktan kaçınmaktır. Harcamanın en üst derecesi olan israf, yaratılış gayesinin dışında kullanmayı ifade eder. İman edenlerin, harcamalarında dengeyi gözeterek yapması gereken iktisat, yaratılış gayesine uygun olarak harcamaktır.⁹²

Hadislerde israf kavramı, genellikle “bir nimeti gereğinden fazla kullanmak, telef etme” anlamında kullanılmıştır. Bu hususta Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Kibirsiz ve israfsız olarak yiyiniz, içiniz, giyiniz ve sadaka veriniz. Zira Allah, kulunun üstünde nimetlerini görmek ister.”⁹³ Kişinin sahip oldukları bol olsa dahi israf etmekten kaçınması gerekir. Müsriflik, kaçınılması gereken bir haslettir. İslam insanlara sınırlı ve kendilerine ait bir mülk hakkı tanımıştır. Fakat bu mülkü istediği tutum ve davranışlarda, istediği şekillerde tüketme ve harcama hakkı tanımamıştır. Yani iman eden kişiler mallarını sınırsız bir şekilde kullanma, saçıp savurma özgürlüğüne sahip değildir. Müslüman, âyet ve hadislerle de belirtildiği gibi eli sıkı olup cimri biri olamadığı gibi savurgan olup müsrif de olmamalıdır. Bundan dolayı orta yol yani Allah'ın belirlediği sınırlar çerçevesinde aşırılıklardan uzak bir biçimde maldan yararlanılması gerekir.

⁸⁹ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 7/32.

⁹⁰ el-Furkan, 25/67.

⁹¹ Veli Kayhan, “Kur'ân'a Göre İsfraf ve İktisat”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6/2 (2006), 153.

⁹² Mehmet Soysaldı, “Kur'an'da İsfraf Kavramı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/18-19 (2005), 98-99.

⁹³ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, (Arabistan: Dâru's-Selam Yayınları, 2000), “Zekât”66; Buhârî, “Libas”, 14.

Müsrif veya cimri olan insanın zararı sadece kendisine olmaz, topluma da zararı oldukça büyük olur. Genel olarak bakıldığında mal, toplumun yararına ve çıkarlarına göre kullanılması gereken bir araçtır. Bu araca zarar vermek, İslamiyet'in oluşturmak istediği dengeli düzeni ekonomik sıkıntılarla, karışıklıklarla engeller. Düzenin kurulamaması ya da bozulması kalplerin ve ahlâkın bozulmasına sebep olur.⁹⁴ Genel olarak şöyle ifade edebiliriz, kişinin tek başına kendi malından yaptığı israf topluma sirâyet eder, toplumda huzursuzluklar meydana çıkar ve ekonomik krizlere neden olur, böylece ahlâklı bireylerden ziyade toplumda taşkınlık eden bireyler göze çarpmaya başlar.

Din, israfı bu kadar yasaklarken iman ettiği halde israf edenlerin müsriflikten kurtulamamasını dört başlıkla izah edebiliriz:⁹⁵

a) Akli yetersizlik (Sefihlik): “Sefih, kişinin akli melekesi yerinde olup temyiz yetisine sahip olmakla birlikte, mal ve servetini, din ve akıl sınırlarına uymayacak şekilde harcayan kimsenin tedbirsizlik halidir. Kur'an'a bakıldığında “Mallarınızı (savurgan) sefihlere vermeyin”⁹⁶ buyrulmuştur. Böylece hem aile reisi hem yetimlerin vasisi hem de devlet malını korumakla görevli kişiler uyarılmış ve malların sefihlerin tasarrufuna verilmemesi emredilmiştir.

b) Harcamada bilgisizlik: Her insanın yemek yeme, içme, giyinme, barınma gibi temel ihtiyaçları vardır. Kişi bu ihtiyaçlarının gereğini yaparken nimetlerin bilincinde olmalıdır. Cahil olup verilen nimetlerin farkında olmaz ise israftan uzaklaşamaz. Bu yüzden ilk olarak bilinçlenmeli cahillikten uzaklaşarak nimetlerin farkına varıp dengeli harcamalar yapmalıdır.

c) Lüks, tüketim ve gösteriş: İsrafın en büyük ve en tehlike oluşturacak nedenlerinden biri tüketim çılgınlığıdır; tüketimin bir yaşama biçimi olarak görülmesi, tükettikçe mutlu olunacağına inanılması, insanın kendi ruhuna ve dünyaya yabancılaşıp her şeye ben merkezli yaklaşımı israfı ortaya çıkarmaktadır. Günümüzde lüks maddelerin kullanımı kişinin ihtiyaçlarını giderme, rahat ve konforlu bir hayat sürmek için alınmasından ziyade nefsin tatmini, gösteriş, böbürlenme, üstünlük taslama gibi dinin yasakladığı duyguları doyurmaktan kaynaklanıyor. Allah Teâlâ “Ey iman edenler!

⁹⁴ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 7/ 573.

⁹⁵ Emine Gümüş Böke, “İslâm'da İsrâf Ve Çevre İlişkisi”, *Akademik Platform Helal Yaşam Dergisi*, 3/1 (2021): 60-62.

⁹⁶ en-Nisa, 4/5.

Allah’a ve ahiret gününe inanmadığı hâlde insanlara gösteriş olsun diye malını harcayan kimse gibi, sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan ve maruz kaldığı şiddetli yağmurun kendisini çıplak bıraktığı bir kayanın durumu gibidir. Onlar kazandıklarından hiçbir şey elde edemezler. Allah, kâfirler topluluğunu hidâyete erdirmez”⁹⁷ buyurarak, mallarını gösteriş için harcayanları kınayarak, bir nevi bu durumun imandan uzak kalmanın bir neticesi olduğuna vurgu yapmıştır.

d) Malın kazanılmasında emek sarf edilmemesi: İnsan bir şeye emeksiz bir şekilde ulaşırsa onu boşa harcaması da kaçınılmazdır. Emeği olmayan şey değersizleşir, basitleşir. Mal ve servet de böyledir. Kazanılmayan mal saçıp savrulur, kıymeti bilinmez. Bu şekilde de harcamalarda israf meydana gelir. İslam çalışmayı ve meşru yollardan kazanmayı emreder. Hz. Peygamber (s.a.v) “Hiç kimse kendi elinin emeğinden daha hayırlı bir yiyecek asla yememiştir. Allah’ın peygamberi Davud (a.s.) da kendi emeği ile kazandığından yerdi”⁹⁸ buyurmuştur.

Mü’min, kendisine emânet olarak verilen nimetlerden sorgulanacaktır. Bu sorguya karşı hazırlıklı olabilmesi için de kendisine emanet olarak verilen nimetlerin farkında, bilincinde olması gerekmektedir. İsrâf hem maddi nimetlerden hem de manevi nimetlerde yapılabilir. Dolayısıyla iman eden kimse, kendisini israfa sevk eden etkenlerden uzak durmalıdır. Bu zamanı, düşünceleri, fikirleri ve akli boşa harcamakla olabileceği gibi malı, serveti ve sağlığı boşa harcamakla da olur. İsrâf, sadece ferdi etkileyen bir sorun değil ülke ve dünya bazında ciddi sorunlar ortaya çıkartan bir meseledir. “Birleşmiş Miletler Çevre Programı (UNEP) tarafından hazırlanan 2021 Gıda İsrafı Endeksi Raporuna göre, dünya genelinde her yıl 931 milyon ton gıda israf edilmektedir. Rapora göre, Türkiye’de her yıl 7,7 milyon tondan fazla gıda israf edilirken, Türkiye’de her yıl kişi başına 93 kilogram yiyecek de çöpe atılmaktadır.”⁹⁹ Sadece gıda açısından baktığımızda dahi bu veriler oldukça ciddi seviyelerdedir. İman edenler âyet ve hadislerin belirlediği çerçeve doğrultusunda israfı bitirmeli yaşamlarına iktisat ve kanaatkârlığı getirmelidirler. Dengeli harcamalar hayatta saadeti, kişide mutluluğu meydana getirir. Mümin Allah’ın sevgisine yaklaştıkça huzurlu olur. “Çardaklı ve

⁹⁷ el-Bakara, 2/264.

⁹⁸ Buhârî, “Buyu”, 15.

⁹⁹ “2023 Yılı İsrâf Raporu”, (Erişim Tarihi 13.03.2024), http://www.tgmp.net/eyayin/israf_raporu_2023.html

çardaksız bağları inşa eden Allah'tır. Tatları çeşitli ekin ve hurmaları, zeytin ve narı birbirine benzer ve benzemez şekilde yaratan O'dur. Ürün verdiği zaman ürününden yiyin, devşirildiği ve biçildiği gün hakkını verin; israf etmeyin, çünkü Allah müsrifleri sevmez.”¹⁰⁰ buyrulur. Müslüman toplum israfın zararlarını anlattığı gibi bu ve benzeri âyetleri de hatırlayarak, Allah'ın hoşnutsuzluğuna sebep olmamak için gayret sarf etmelidir.

1.3.1.3. Hakikatin Bozulması: Yalan Söyleme Eylemi (Kizb)

Yalan kelimesi Arapçada kezib (kizb) kelimesine karşı gelmektedir. Sözlüklerde “doğruluğun (sıdk) karşılığı, bir olayda gerçeğe aykırı haber veya bilgi vermek, sözün konuya uygun olmaması” diye tanımlanır.¹⁰¹ Yalan, İslâm'ın karşı olduğu ve büyük günah saydığı eylemlerden biridir. Mü'minlerin yalandan uzak durmaları gerektiği ve yalanın onlara haram olduğu da âyetlerle bildirilmiştir.

“Yalanı, ancak Allah'ın âyetlerine inanmayanlar uydurur. İşte onlar, yalancıların ta kendileridir”¹⁰² hitabı Kureyş müşriklerine yöneliktir. Onlar, tam manasıyla yalancıdırlar; zira Allah'ın âyetlerini yalanlamak, iftiralarla Allah'ı ve Hz. Peygamberi karalamak yalanın en büyüğüdür. Âdetleri yalan ve hile olan bu kimseleri yalan söylemekten herhangi bir din ve ahlâki ilke engellememiştir.¹⁰³ Çünkü iman etmeyenler yalancılıklarından dolayı cezalandırılacaklarına veya doğru söyledikleri takdirde de mükâfatlandırılacaklarına inanmazlar.¹⁰⁴ Bundan dolayı iman edenler yaptıkları eylemlerin, bir sonuç doğuracağını bildiklerinden inkârcıların sözleri gibi yalan söyleyip doğruyu inkâr etmezler.

Kur'ân'ın diğer âyetlerine baktığımızda mü'minlere bilgi sahibi olmadığı konular hakkında konuşması dahi yasaklanmaktadır: “İyice bilmediğin bir şeyin ardına, arkasına düşme! Çünkü kulak, göz, kalp bunların hepsi yaptıklarından mesuldür”¹⁰⁵ Hz.

¹⁰⁰ el-En'âm, 6/141.

¹⁰¹ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l Muhîr Tercümesi*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2013), 3/461; Mustafa Çağrı, “Yalan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/297.

¹⁰² en-Nahl, 16/105.

¹⁰³ İbn Acîbe el- Hasenî, *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2012), 5/142.

¹⁰⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/239.

¹⁰⁵ el-İsrâ, 17/36.

Peygamberin “Kişiyi, yalan olarak, her duyduğunu anlatması yeter!”¹⁰⁶ hadisi de bahsi geçen âyet ile benzer anlam ifade etmektedir.

Bir haber, bir olay ve bir hareket hakkında kesin bir bilgi öne sürüp fikir beyan etmeden önce ciddi bir araştırma yapılması Kur'an-ı Kerim'in emrinin bir gereğidir. Aksi halde İslam, mü'minlerin önyargı ile bir hükümde bulunmalarını yasaklamıştır. Kalp ve akıl, İslâm'ın ön gördüğü metot ile hareket ettiğinde artık inanç dünyasında kuruntulara, ön yargılara ve saçmalıklara mahal kalmaz. Hüküm, yargı ve sosyal ilişkiler varsayım ve şüphelere dayanmaz. Âyet ve hadisler de iman edenlere, bir hüküm verirken yapmaları gereken yöntem belirtilmiştir. Bu yöntem aklı tek kesin bilgi kaynağı ve ölçüt olarak kabul etmemektedir. Aklın yanında kalbin değerini de belirtip onun hükümlerine ve düşüncelerine değer vermiştir. Mü'min olayın bütün perspektiflerini, bütün sonuçlarını kesin biçimde ortaya çıkartıp asıl sonuca varmasına engel olabilecek her türlü tereddüt, varsayıma son verilmeden söz söylemez, rivâyet etmez ve açıklamada bulunmaz. Nitekim Kur'an'ı Kerim de “Kalpleri var ama onunla bir şey anlamıyorlar”¹⁰⁷; “Akletmek için onlarda kalp yok mu?”¹⁰⁸; “Kalbi olanlar için bunda öğüt vardır”¹⁰⁹ buyrulur. Kalbin idrak, ilim ve düşünme aracı olduğu ortaya konmaktadır. Ne zaman kalp ve akıl olay hakkında kesin bir sonuca varırsa işte o zaman düşünceler ortaya konulabilir, sonuç başkalarına aktarılabilir ve yorum yapılabilir.¹¹⁰

“İyice bilmediğin bir şeyin ardına, arkasına düşme!” emri, mü'minlerin hayatlarının her alanını kapsamaktadır. Kişinin ahlâkî bakış açısı, hukuki değerlendirmeleri, siyasi ve idari fikirleri, bilim, sanat ve eğitim dünyası içinde geçerlidir. Kişinin emin olmadığı bilgilerin arkasından gitmemesi sayesinde mü'min topluluk, tahmine dayalı bilgilerden ortaya çıkabilecek sorunlara karşı önceden tedbirini almış olup sorunları engeller; bu da kişi ve toplum için huzur ve güven ortamı sağlar. Çünkü olmamış bir olayı olmuş gibi söyleyerek doğru olanı yalanlamak, toplumun itibarını ve güvenini sarsan bir eylemdir. İslam ahlâkı şüpheden uzak durmayı gerektirir. Tahmin ve yalan ifadeler kullanarak bir topluluk veya birey aleyhinde suç isnat edilemez ve

¹⁰⁶ Müslim, “Mukaddime”, 5.

¹⁰⁷ el-A'râf 7/179.

¹⁰⁸ el-Hac 22/46.

¹⁰⁹ Kâf 50/37.

¹¹⁰ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 7, 40-41.

değerlendirmede bulunulamaz. Bu emir gereği mü'minler, bilim ve bilgiden uzak hurafe ve batıl söylemler kategorisinde yer alan söz ve eylemlerden kaçınırlar.¹¹¹

Âyet ve hadisler göz önüne alındığı zaman iman edenlerin yalandan uzak durması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Çünkü İslam yalan söylemeyen, zanna dayanmayan bir topluluk oluşturmayı hedeflemiştir. Nitekim Hz. Peygamberin sözlerinde de buna ne kadar önem verdiği görülmektedir. Bir hadiste “Rasulullah, size günahların en büyüğünü haber vereyim mi diyerek sordu, biz de haber ver ya Rasulullah dedik. Peygamber Efendimiz şöyle dedi: Günahların en büyüğü, Allah’a ortak koşmak, anne babaya asi olmaktır. Buraya kadar söylediklerini yaslanmış bir şekilde söyleyen Peygamber Efendimiz oturdu ve şöyle devam etti: Özellikle yalan konuşmaya ve yalan yere şahitlik etmeye dikkat ediniz. Yalancılık ve yalancı şahitlik yapmaktan sakınma üzerinde o kadar ısrarla durdu ki, sözünü hiç kesmeyeceğini sandık”¹¹² buyrulurken, mü'minin yalandan özellikle sakınması gerektiği belirtilmiştir.

Yalan konuşmak, emin olunmayan haberleri yaymak, insanları araştırmadan suçlamak ve kulaktan dolma bilgileri aktarmak günümüzde sadece fiziksel ortamlarda yapılan bir yanlış olmaktan çıkmış durumdadır. Sosyal medya aracılığıyla özellikle de aile ve arkadaş gruplarında yalan içerikli bilgilerin aktarımı da bu kapsamda değerlendirilebilir. Çünkü İslam dininde sevap-günah, helal-haram kavramları gerçek hayat veya sanal hayata göre değişiklik göstermemektedir. Müslüman, hayatının her alanında Allah’ı Rab olarak kabul ettiğinden¹¹³ başta Allah’a olmak üzere ailesine, akrabalarına, arkadaşlarına, çevresine yani genel olarak tüm insanlara karşı sorumluluğu vardır. Sosyal medyada bu ahlâkî ilkeyi terk etmek, gerçeğe haberleri yaymak, beğenmek ve paylaşmak insanların maddî veya manevî zarar görmelerine, panik yaşamalarına ve korkmalarına sebep olacaktır. İslamiyet ise emin olunmayan bilginin yayılmasını “Ey iman edenler! Size bir fasık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın.”¹¹⁴ âyeti gereği yasak kıldığından mü'min kimse sanal ortamda da buna dikkat eder.¹¹⁵

¹¹¹ Mevdudî, *Tefhimü'l Kur'an*, 3/101.

¹¹² Buharî, “Edep”, 6; Müslim, “İman”, 143.

¹¹³ el-Fatiha, 1/2.

¹¹⁴ el-Hucurat, 49/6.

¹¹⁵ İbrahim Yıldız, “Hucurât Sûresinin 6. Âyeti Bağlamında Sosyal Medyadaki Gerçekdışı Haberler”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/2 (2021), 159.

Toplulun yalanı renklerle derecelendirerek bazı yalanları normalleştirmesi söylenen yalanın yasak olmaması anlamına gelmemektedir. Tam aksine, nesiller ve kişiler arasındaki güven duygusunun tahrip edilmesine neden olmaktadır.¹¹⁶ Toplulun çoğu yalan konuşup zanna göre hareket etse dahi inanan kimse bunu yapmamalı ve bundan uzak durmalıdır.

Kur'ân-ı Kerim'de geçen “Eğer yeryüzündekilerin çoğuna uyarsan seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar ancak zanna uyuyorlar ve onlar sadece yalan uyduruyorlar.”¹¹⁷; “Andolsun, onlardan önce, evvelkilerin çoğu da sapmıştı.”¹¹⁸; “Sen ne kadar şiddetle arzu etsen de insanların çoğu inanacak değillerdir”¹¹⁹ âyetlerde olduğu gibi Allah Teâlâ, insanların çoğunun sapıklık ve yanlış içinde olduğunu belirterek bu yapıdaki çoğunluğun peşinden gidilmemesini ve İslam'ın belirttiği haram-helal sınırları gözetilerek yaşanmasını emretmiştir.¹²⁰ Bu âyetler insanların çoğunun doğrunun peşinden gitmediğini, hak olanda birleşmediklerini, tam aksine hayal ürünü düşüncelerin, kuruntuların ve zanların etrafında bir araya geldiklerini bildirmektedir. Dolayısıyla çoğunluğa uyarak yanlışın peşinden gitmek Allah'ın yolundan saptıracağından, doğru olanı araştırarak yalan ve zandan uzak taraf az olsa dahi gerçeğe uymak gerektiği bildirilmiştir. Böylelikle “Çoğunluk böyle düşünüyor öyleyse bu doğrudur” mantığı da geçersiz kılınmıştır.¹²¹

Fahrettin er-Râzî (ö. 606/1210) Kur'an'da geçen bu sapma ifadesinin üç şekilde olacağını ifade etmiştir. Birincisi, ulûhiyyetle ilgili meselelerde olabilir ve bunun sapma şekli Allah'a şirk koşturaktır. İkincisi, nübüvvetle ilgili konularda olabilir ve bunun sapma şekli peygamberi, ahireti yalanlamak şeklinde olabilir. Üçüncüsü, Allah'ın koymuş olduğu hükümlerde olabilir ve bunun sapma şekli haram ve helal kavramlarını bozarak yani helali haram haramı da helal göstermek şeklinde olabilir.¹²² Bizim konumuz

¹¹⁶ Ali Taştekin, “İletişinde Yalan ve Kur'ân”, *İstanbul Arel Üniversitesi İletişim Çalışmaları Dergisi*, 8/17 (2020), 76.

¹¹⁷ el-En'am, 6/116.

¹¹⁸ es-Sâffât, 37/71.

¹¹⁹ Yûsûf, 12/103.

¹²⁰ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsîri*, çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983), 6/2807

¹²¹ Taberî, Câmi'u'l-beyân, 3/551.

¹²² Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Tefsîr-i Kebîr Mevâtihi'l-Gayb*, ed. Ahmet Hikmet Ünalınış (Ankara: Akçağ Yayınları, 1991), 10/140.

dahilinde çoğunluk yalan söyleyip zanna uymayı helal gibi uygulasa dahi inanan kimse Allah'ın koymuş olduğu sınırlar çerçevesinde yalandan uzak kalmalıdır.

Sonuç olarak, İslam mekkî dönemde güven veren bir topluluk inşa etmeye başlamıştır. Güvene zarar verecek olan şeylerin başında zanna ve yalana dayalı eylem ve söylemler gelmektedir. Bu nedenle yalan, büyük günah sayılmış ve haram kılınmıştır. Kişinin ve toplumun haksızlığa uğrayacağı ortamın oluşması engellenmiş, güven ve huzurlu yaşam amaçlanmıştır. Bu aynı zamanda dürüst oldukları için de mü'minlere bir itibar kazandırmıştır. Çünkü yalan her toplumda itibarsızlaşmayı da peşinden getirir. Sosyal hayatta her daim huzur ile yaşamayı sağlayabilmek için doğruluğa ve dürüstlüğe ihtiyaç vardır.

1.3.1.4. Benlik Algısında Yükselme ve Üstünlük Tasavvuru (Kibir)

Kibir sözlükte “büyüklük” anlamına gelmektedir. Tevazu kavramının zıttı olarak bilinir. Kişinin kendini her şeyden üstün görerek başkalarını aşağılayıcı tutumlar sergilemesidir. Kibir kavramı kişide büyülenme ve böbürlenme olarak tezahür eder.¹²³ Aynı kökten gelen tekebbür ve istikbâr gibi kavramlar da bulunmaktadır. İstikbâr'ın kibrin büyüklük duygusunu ifade ettiği, tekebbürün ise bu duygunun eyleme dönüşmesi anlamına geldiği söylenmektedir. Tekebbürün en ileri seviyesi Allah'a karşı büyülenerek O'na boyun eğmeyip hakkı kabul etmemektir. Başka bir ifadeyle O'na kulluk etmeyi acziyet görmektir. Bu kavramların Kur'an'da yer alış miktarları olarak, kibir kavramının isim ve fiil halinde üç defa, tekebbür kavramının altı defa, istikbâr kavramının ise altmış bir defa geçtiği görülmektedir.¹²⁴ Yani görülüyor ki Kur'ân'da, Allah'a ve O'nun yarattıklarına karşı gurur ve kibir sahibi olmak Allah'ın sıklıkla bahsettiği kötü bir haslettir. Bu özelliklere sahip olup kendini her şeyden büyük ve üstün görüp, hakkı kabul etmeyen ve onunla inatlaşan kimselere müstekbir denir.¹²⁵ Mü'min insan müstekbir sıfatını kendinde bulunup bulunmadığını kontrol etmeli ve ondan kaçınmalıdır.

“Allah'ın âyetleri hakkında, kendilerine gelmiş bir delilleri olmaksızın tartışanlar var ya, onların kalplerinde ancak bir büyüklük taslama vardır. Onlar, tasladıkları

¹²³ İsfahânî, *el-Müfredât*, 446.

¹²⁴ Mustafa Çağrı, “Kibir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/561-562.

¹²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 5/125-128; el-İsfahânî, *Müfredât*, 830-832.

büyükliğe asla ulaşmazlar. Sen Allah’a sığın. Şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”¹²⁶ âyetinde geçen büyükleme, Allah’a ve O’nun dinine karşı olan bir eylemi ifade eder. Zemahşerî (ö. 538/1144), âyetteki kibir kavramını “önder ve lider olma isteği, herkesten üstün olma arzusu” şeklinde ifade etmiştir. Bu arzu ise Hz. Peygamber’in onlardan üstün olacağı kaygısı ve O’nun kendilerinden daha itibar sahibi olacağı düşüncesinin bir sonucu olarak ortaya çıkıyordu. Mü’min sûresinin 56. âyetinde kâfirlerin Allah’ın ayetleri hakkında tartışmaya girmelerinin nedeni akıl ve bilgi sahibi oldukları için değil kibirlerinden dolayı olduğu belirtiliyor. Onlar, Hz. Peygamber’e inanarak onun yolundan gitmeyi; Müslüman topluluğun içinde kölelerin ve câriyelerin bulunması yani kendilerinden aşağı gördükleri kesimle aynı dinin içinde olmayı noksanlık kabul ediyorlardı. İslam bu zihniyete sahip insanlarla, kendini herkesten üstün gören bulunduğu konum ve mevkiden dolayı kendine kıymet atfedenlerle mücadele ediyordu. Âyette geçen “asla ulaşamayacaklar” ifadesi onların hedeflerine varamayacaklarına ve kibirlerinin bir kuruntudan öteye geçmeyeceğine işaret ediliyor.¹²⁷

“Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Çünkü sen yeri asla yaramazsın, boyca da dağlara asla erişemezsin”¹²⁸ âyetinde belirtildiği üzere Allah Teâlâ, kullarını yürüyüşte gösteriş yaparak kibirli bir şekilde yürümekten, büyükleme zorbalık yapmaktan nehyeder. Çünkü insan eğilip bükülmeden, gururlanıp böbürlenerek, kendine hayran olarak yürüse de neticede o bir kuldur. Kibir içeren turum ve davranışlar insanın değerini arttırmaz ve bu yapılan eylemler anlamsız bir davranış olarak kalır. Allah Kur’an’da Karun’dan bahsederken onun zenginliğinin ve zenginliğinden kaynaklı kibrinin boşa olduğu buyurur. Nitekim Allah hem onu hem de yurdunu yere batırmıştır.¹²⁹ Allah kibrin kişinin yürüyüşünde açığa çıkmasını dahi yasaklamıştır.¹³⁰ İsrâ sûresi 37. âyetin devamında “Rabbinin katında bunların hepsi beğenilmeyen kötü şeylerdir” buyrulur, kibrin İslam dininde tasvip edilmediğine işaret edilmiştir.¹³¹

Allah’ın mü’minlerden istediği “Rahmân’ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, “selâm!” der (geçer)ler”

¹²⁶ el-Mü’min, 40/56.

¹²⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/669-670.

¹²⁸ el-İsrâ, 17/37.

¹²⁹ El-Kasas, 28/81.

¹³⁰ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, 4/4734-4735.

¹³¹ el-İsrâ, 17/38.

âyetinde bahsedildiği gibi vakar ve tevazu ile yürümektir.¹³² İman eden kimselerin yürümelerinde, hal ve tavırlarında, davranışlarında bir vakar, yumuşaklık, tevazu bulunmaktadır. Onlar Allah'ın haram kıldığı şekilde yani kibirlenerek yürümezler.

Kibir, insanda zahir olan bir günahtır. Gizlenmesi ve saklanması mümkün değildir. İnsanın mimiklerinde, beden dilinde, konuşmasında, kullandığı kelimelerde ve tonlamalarda hissedilip anlaşılmaktadır. Çünkü kibir huyunu terbiye edememiş insan, gösterişi ve verilen nimetlerle övünmeyi sever. Tüm insanlardan üstün ve değerli olduğunu eylemleriyle ve tutumlarıyla belirtir. Kur'an'da kesin bir emirle yasaklanan kibrin, modern psikolojide karşılığı "narsisizm" olarak isimlendirilen kişilik bozukluğu ile örtüşür. Bu kişiler kendini mükemmel görerek tevazudan tamamen uzaktırlar. Üstünlük duygusuna sahip kişiler, vermekten, yardım etmekten kaçınırlar; hep almak isterler. Kibir sahibi kimseler eğer toplumda belli bir statüye gelmişlerse kibirlerinde artış bulunurlar ve Allah'a karşı büyükmeye çalışırlar. Roma sezarları (Bakara 2/258), Mısır firavunları (A'râf 7/127), diktatörler (Mü'min 40/25) bu türe dahil kimselerdir. Kur'an'a baktığımızda kibrin kullarda bulunan iki şekli göze çarpmaktadır. Birincisi iman edenlerde olabilecek olumsuz ahlâkî boyutudur. Bu kişiler bahsettiğimiz üzere kendilerini üstün ve en değerli görerek başka insanları küçümserler. İkincisi kâfirlerde ve müşriklerde bulunan inkâr boyutudur. Bu insanlar Allah'a karşı kibirlenip büyüklük taslarlar.¹³³ Mü'min kimseler bu kötü hasletten kendilerini uzaklaştırıp ve korumaları gerekir. Çünkü yukarıda verdiğimiz âyetten de anlaşıldığı üzere Mü'minin özelliği kibir değil, tevazudur.

Hz. Peygamber de hadislerinde kibrin mü'mine yakışmadığını ve bu özellikten kurtulmaları gerektiğini belirtmiştir. Bilal-i Habeşi'ye (r.a.) “siyah kadının oğlu” diyerek hakaret eden Hz. Ebu Zerr'i (r.a.) Peygamberimiz'in (s.a.s.) şu şekilde kınamıştır: “Onu, annesinin renginden dolayı mı ayıplıyorsun? Demek ki sende hâlâ cahiliye ahlâkı bulunmaktadır.”¹³⁴ Konuyla ilgili bir başka hadisi şerif de şöyledir: “Birinin, din kardeşini hor ve hakir görmesi, ona günah olarak yeter.”¹³⁵ Kibir, cahiliye ahlâkında var olan bir haslettir. Müslüman için kaçınması gereken bir günahtır.

¹³² el-Furkan, 25/63.

¹³³ Kadir Polater, “Kur'an Açısından Kibir Sorunu ve Sonuçlar”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1 (2013), 73-74.

¹³⁴ Buhârî, “İman”, 22, “Edeb”, 79; Müslim, “Eymen”, 38-40.

¹³⁵ Müslim, “Birr”, 32.

Kur'an'da tekebbür ehlinin özellikleri anlatılmaktadır. O özelliklerden bazıları ve bulundukları âyetler şöyledir:¹³⁶

a) Kibir ehl-i Allah'a ibadet etmekten kaçınır: “Mesih de Allah'a yakın melekler de Allah'a kul olmaktan asla çekinmezler. Kim Allah'a kulluk etmekten çekinir ve büyüklük taslarsa, bilsin ki, O, onların hepsini huzuruna toplayacaktır.”¹³⁷

b) Kibir ehl-i olanlar insanlara iyilikte bulunmazlar: “Allah'a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşla, yolcuya, elinizin altındakilere iyilik edin. Şüphesiz Allah, kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez.”¹³⁸

c) Kibirli kimseler, kendileri cimri olurlar ve çevrelerindeki insanları da cimrilğe teşvik ederler: “Bunlar cimrilik eden, insanlara da cimrilği emreden ve Allah'ın, lütfundan kendilerine verdiği nimeti gizleyen kimselerdir. Biz de o nankörlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır.”¹³⁹

d) Kibirli gösterişte bulunurlar: “Bunlar, mallarını insanlara gösteriş için harcayan, Allah'a ve ahiret gününe de inanmayan kimselerdir. Şeytan kimin arkadaş olursa, o ne kötü arkadaşır.”¹⁴⁰

e) Kibir hastalığına yakalanmış kimseler Allah'a ve ahiret gününe iman etmezler: “Bunlar, Allah'a ve ahiret gününe iman etselerdi ve Allah'ın verdiği rızıktan (gösterişsiz olarak) harcasalardı, kendilerine ne zarar gelirdi? Allah, onları en iyi bilendir.”¹⁴¹

f) Kibir duygularına yenik düşenler, kendilerine gönderilen peygamberi inkâr ederler: “Kavminin büyüklük taslayan ileri gelenleri, küçük görülüp ezilen inanmışlara, “Siz, Sâlih'in, Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğunu (sahiden) biliyor musunuz?” dediler. Onlar da “Biz şüphesiz onunla gönderilene inananlarız” dediler. Büyüklük taslayanlar, “Şüphesiz biz sizin inandığınız şeyi inkâr edenleriz” dediler.”¹⁴²

¹³⁶ Ahmet Özdemir, “Kur'an'da Tekebbür Ehlinin Özellikleri”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21/3 (2017), 1600-1617.

¹³⁷ en-Nisâ, 4/172.

¹³⁸ en-Nisâ, 4/36.

¹³⁹ en-Nisâ, 4/37.

¹⁴⁰ en-Nisâ, 4/38.

¹⁴¹ en-Nisâ, 4/39.

¹⁴² el-A'râf, 7/75-76.

g) Kibirli şahıslar, insanları küçümserler ve onlardan yüz çevirirler: “Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah, hiçbir kibirleneni, övüngeni sevmez.”¹⁴³

Sonuç olarak, tekebbür ehli bahsettiğimiz özelliklerden de anlaşıldığı üzere Kur'an'da olumsuz vasıflarıyla anılan kişilerdir. İslam, insanı kibir ve gururdan uzaklaşıp tevazu sahibi olmaya davet eder. Dünyada insanlar mal, mevki, ünvan ve soy gibi kendilerini değerli hissettirecek nimetlere sahip olabilirler. İman edenler bu nimetlerin Allah'tan geldiğini unutmayıp O'nun kulu olduklarının bilinci ile hareket ederler. Nitekim Hz. Peygamber bir hadisinde, “Her kim Allah için alçak gönüllülük yaparsa, Allah muhakkak onun derecesini yükseltir.”¹⁴⁴ buyurarak mütevazı olmaya teşvik etmektedir. İslam tarihi boyunca mütekebbir kişilerle her daim mücadele söz konusu olmuştur. Örneğin, Hz. Musa'yı ve İsrail oğullarını öldürmek isteyen Firavun; Hz. İbrahim'i ateşe atan Nemrut; Hz. Muhammed'e ve ashaba eziyetler yapan Ebu Cehil, Ebu Leheb bunlardan sadece birkaçıdır. Kuran onların bu inanmayıp karşı çıkışlarının nedenini tamamen kibir ve işi yokuşa sürmek olarak açıklar.¹⁴⁵ Mü'minlerde kibrin, inkâr boyutu bulunmaz fakat olumsuz ahlâkî özellik olarak bulunabilir bu da oldukça tehlikelidir. Nitekim Hz. Peygamber: “Kişi kendisini büyük görmeye devam ede ede cebbârlar arasına kaydedilir de onların başına gelen musibete duçar olur”¹⁴⁶ buyurarak kibrin, küçümsenmemesi gereken bir haslet olduğunu belirtmiştir.

İnsan kalbini, Allah'ı idrak etmekten uzaklaştırırsa; elinde bulunan nimetler kendisini şımartır ve böbürlenmeye başlar. Elindeki her şeyin Allah'a ait olduğunu, onun bir lütfu olarak kendisine verildiğini ve Allah'ın büyüklüğü karşısında kendisinin aciz olduğunu düşünebildiği an bu şımarıklık ve böbürlenmeden kurtulur. Bu sayede dinin istediği mütevazı, olgun bir insan olur. Tevazu, Allah'a karşı edep, insanlara karşı edep, topluma karşı edebi ifade eder. İnsanlar Allah'ın verdiklerini unutarak kibre kapıldıklarında ve insanlara karşı da üstünlük tasladıklarında hem Allah'ın nefretini hem de insanların nefretini hak ederler. Bu durum ise mü'minin itinayla kaçınması gerektiği bir haldir.¹⁴⁷

¹⁴³ Lokmân, 31/18.

¹⁴⁴ Müslim, “Bir ve's Sıla”, 69; Tirmizî, “Birr”, 82.

¹⁴⁵ el-A'râf, 7/146.

¹⁴⁶ Tirmizî, Birr, 61.

¹⁴⁷ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 7/41.

1.3.1.5. Başkalarının Hayrına Tahammülsüzlük (Hased)

Hased kelimesi, bireyin, başkasında var olan maddî veya mânevî imkânların kendisinde de olmasını istemesidir veya o kişilerde olan imkânların onlardan gitmesini ve mahrum kalmalarını istemesini ifade eder. Bir başka ifade ile hased, insanların elinde olan nimetlere göz dikip, o nimetlerin onda bulunmamasını istemektir. Haset duygusu, ahlâki bir davranış bozukluğudur. Çünkü başkasında olan imkânları kıskanmak, onun elinden gitmesini istemek olumsuz ve faydasız bir düşünce eylemidir.¹⁴⁸

Gazzâlî hasedin dört dereceli olduğunu belirtir. Bu dereceler:¹⁴⁹

Birinci derecesi: Haset eden kimse haset ettiği kişinin elinde olan maddî ve manevî imkânlarının ondan uzaklaşmasını arzulamaktadır. Bu son derece tehlikeli bir kıskançlıktır.

İkinci derecesi: Haset eden kimse haset ettiği kişinin imkânlarının kendisine geçmesini temenni etmesidir. Örneğin, haset ettiği kişide olan evin kendi evi olmasını istemesidir.

Üçüncü derecesi: Haset eden kimse haset ettiği kişide olan nimetlerin aynısının değil de benzerlerinin kendisinde olmasını istemesidir.

Dördüncü derecesi: Haset eden kimse haset ettiği kişinin elinde olan maddî ve manevî imkanlarının kendisinde de benzerlerinin veya aynısının olmasını istemesidir. Kişi bundan yoksunsa karşı taraftan o nimetin gitmesini arzu eder. Bu derecede arzu edilen şey dünya nimetleri ise bu tür duygular bağışlanır. Eğer din ile alakalı konular ise bu tür duygular beslemek mendup olur.

İkinci ve üçüncü derecelerin yerilmeye yönelik yönleri olsa da birincisi kadar kötü bir haset içermemektedirler. İslam dininin yasakladığı şey başkasının elinde olan imkanlardan istemek değildir. Yasaklanan tutum o kimsenin elinde olan şeyleri çekememek ve ondan gitmesini istemektir.

Kur'an'ı Kerim de “Haset ettiği vakit hasetçinin şerrinden Allah'a sığınmak”¹⁵⁰ buyrulur. Âyette geçen haset için iki yorum yapılabilir. Birincisi haset eden kimse, haset

¹⁴⁸ Mustafa Çağrı, “Haset”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/378-380.

¹⁴⁹ Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûm'id-dîn*, 3/436-437.

¹⁵⁰ el-Felâk, 113/5.

ettiği kişiden daha alt konumda ise ona fiili manada kötülükte bulunamaz. Bunun tezahürü gözü ve bakışları ile onu olumsuz etkilemesi olur. Haset edilen kişi, bu durumda haset edenin bakışlarından Allah'a sığınmalıdır. İkincisi haset eden kimse haset ettiği kişiyle aynı veya daha üst bir konuma sahip olmasıdır. Bunun tezahürü ise entrika, bozgunculuk ve fitne çıkarmak ile olabilir. Bu durumdaki kişide onun her türlü fiili tutumundan Allah'a sığınması gerekir.¹⁵¹ Allah mü'minlere, hasetçilerden Allah'a sığınmalarını isterken aynı zamanda mü'minlerin böyle bir vasıftan tamamen uzak durmalarını emreder. Çünkü mü'minler kendilerinden kaçınılması gereken kimseler değil, güven duyulup emin olunan kimseler olarak ifade edilirler.

Mü'min hasetçiden Allah'a sığındığı gibi haset etmekten de Allah'a sığınmalıdır. Çünkü haset eden kişi karşıya verdiği zarardan daha fazlasını kendisine vermektedir. Ruhen ve bedenen yıpranır fakat o yakalandığı haset hastalığının farkında değildir. Hasedin yıkıcı ve tarumar edici bir tabiatı vardır. Hz. Peygamber (s.a.s.) hasetten sakınılması hususunda şöyle buyurmuştur: "Hasetten sakının. Çünkü ateşin odunu yakıp tükettiği gibi haset de iyi amelleri yakar, bitirir."¹⁵² Başka bir hadiste ise bu hasletin mü'minde bulunmaması gerektiğini şöyle buyurmuştur: "...Bir insanın kalbinde iman ile haset bir arada bulunmaz."¹⁵³ Mü'min kimse bu duygudan kaçınmalıdır. Diğer insanların sahip olduğu nimetlere haset nazarı ile değil gıpta ile bakmalıdır. Çünkü haset, "onda olmasın bende olsun" duygusudur, gıpta ise "onda olsun ama bende de olsun" isteğidir. Nitekim gıpta ile ilgili "Mümin gıpta eder, münafık ise haset eder"¹⁵⁴ denilmiştir.

İnsanda haset duygusunu tetikleyen ve bunu ortaya çıkartan bazı nedenler vardır.¹⁵⁵

a) Düşmanlık ve kin. Bunlar hasedin oluşmasındaki en temel nedenlerdir. İnsan düşmanlık yaptığı kişiye karşı içinde kin oluşturur. Başkasına kin besleyen kişi, karşısındaki insanın mutlu olmasını çekemez ve ona verilmiş olan nimetlerin ondan gitmesini mahrum kalmasını arzular.

¹⁵¹Ebû Mansûr Muhammed Bin Muhammed Bin Mahmûd El-Mâtürîdî Es-Semerkandî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân*, çev: Bekir Topaloğlu (İstanbul: Ensar yayınları, 2016), 17/406-407.

¹⁵² Ebû Dâvûd, "Edeb", 44; İbn Mâce, "Zühd", 22.

¹⁵³ Nesâî, Cihâd, 8.

¹⁵⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, 154.

¹⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûm'id-dîn*, 3/437-441.

b) Taazzüz. Bir kişi başkasının kendisine üstünlük sağlamasını istemez. Onun üstünlük sağlaması o kişinin ağına gider bunun neticesinde ona üstünlük sağlayan nimetlerin ondan uzaklaşmasını ve ondan mahrum kalmasını talep eder.

c) Kibir. İnsanın en zayıf noktalarından biri olan böbürlenme duygusu başkasını küçük görme, insanları değersiz görme isteğidir. Bu duygu başkalarının, nimetlerden mahrum kalmasını kendisinde ise o nimetlerin olmasını istemesidir.

d) Taaccüp. İnsanın kıskandığı kişiye verilmiş olan nimetlerin ona layık olmadığını düşünerek bu tür nimetlerin ona nasıl verildiğine hayret etme halidir.

e) Amaca ulaşılmaması endişesi ile haset edilmesi. Bu haset genellikle aynı makama istekli olan kişiler arasında görülür kişi rakibini kıskanarak onun her nimetini kıskanmaya başlar ve bu da hasedi besler.

f) Bir amaç olmadan makam ve mevkinin talep edilmesi. Bir insanın, hak etmeden ve belli bir gaye uğruna olmaksızın sadece nefsi istiyor diye itibarlı bir mevkide bulunmak istemesidir. Bu durumda olan kişi, kendisine rakip olabilecek nitelikteki kişileri kıskanıp, haset eder.

g) İnsanın cimri olması. Kötü tabiatlı kimseler Allah'ın kullarına verdiği hayırları çekemez ve bu nimetlere mazhar olmuş kimseleri gördükçe canı sıkılır. Halbuki kendisi bu insanlara bir şey vermez ve kendi malından hiçbir şey eksilmez fakat cimrilik duygusu o kadar baskındır ki başkasında olan nimeti bile kısıp azaltmaya çalışır.

Kur'an'ı Kerim'e bakıldığında birçok haset örneği ile karşılaşmaktayız: İblis'in Hz. Adem'e secde etmemesi¹⁵⁶, Hz. Adem'in iki oğlu arasındaki ilişki¹⁵⁷, Hz. Yusuf'a karşı kardeşlerinin tutumları¹⁵⁸, Ehl-i Kitabın Müslümanları çekememezlikleri¹⁵⁹, müşriklerin çekememezlikleri¹⁶⁰, münafıkların hasedi¹⁶¹ gibi örnekler konuya dair sadece birkaçıdır. Görülüyor ki haset duygusu insanlığın varoluşundan itibaren süregelen bir duygudur. İnsanın doğuştan getirdiği bu duygu kişinin tutumuna göre olumlu veya olumsuz şekilde onun karakterine dönüşebilir. Kişi bu duygusunu müspet yönde şekillendirirse onu bu dünyada ilerlettiği gibi ahirette de amelleri bakımından önde olmasına sebep olur. Ancak onu kin, çekememezlik, kıskançlık vs. gibi duygular ile

¹⁵⁶ el-Hicr, 15/ 26-35; el-Bakara, 2/ 34; el-A'râf, 7/11-13.

¹⁵⁷ el-Mâide, 5/27- 31.

¹⁵⁸ Yusuf, 12/4-7.

¹⁵⁹ en-Nisâ, 4/54-55.

¹⁶⁰ el-İsrâ, 17/95; ez-Zuhruf, 43/31.

¹⁶¹ el-Fetih, 48/15.

beslerse İslam'ın yasakladığı haset özelliği o kişinin tüm hayatını kuşatır. Bu da kişinin hem dünyevi hem de dini acıdan birçok zarara uğramasına yol açar. Haset duygusu insanın amellerini yok eden, ruhen onu mutsuz kılan psikolojik bir hastalıktır. Bu duygu akıl ve irade ile menfî mecradan müspet mecraya doğru değiştirilebilir. Bu da çevresindeki kişilere verilmiş olan nimetlerin yok olmasını istemek ile değil, bu nimetlere sahip olmayı istemek ve bunun için çaba göstermek, neticede de nasibine rıza göstermek şeklinde olabilir. Allah'ın bir insana verdiği nimete ya da güzelliğe haset etmek Allah'ın takdirine razı olmamak anlamına gelebilir. Çünkü insanların sahip oldukları bütün güzellikleri ve nimetleri veren Allah'tır. İman edenler, hasedin Allah'ın beğenmediği bir davranış olduğunu bilirler ve nefislerini bu kötü özellikten arındırmak için emek harcarlar.¹⁶²

Hiz. Peygamber de haset duygusunun insana ve topluma verdiği zararlara dikkat çekmiştir. Bu kötü hasletten kurtulmak için birçok tavsiyelerde bulunmuştur.¹⁶³

a) Haset etmeyi söylemlere ve davranışlara dönüştürmemek: “Uğursuzluk hissettiğinde onun üzerinde durma, sû-i zannettiğinde onu araştırma, haset ettiğinde de onunla amel etme.”¹⁶⁴

b) Haset etmenin ferde ve topluma vereceği zararlarını düşünmek: “Hasetten sakının. Çünkü ateşin odunu yakıp tükettiği gibi haset de iyi amelleri yakar, bitirir.”¹⁶⁵

c) Dünyevi bakımdan aşağı olana, uhrevî bakımdan üstün olana bakmak: “Sizden biriniz mal ve yaratılış itibarıyla kendisinden üstün olan kimseye bakarsa, ardından kendinden daha düşük derecede olana baksın.”¹⁶⁶

d) Kendisine verilen nimetlerden hesaba çekileceğini düşünmek: “...O gün, verdiğimiz nimetlerden sorulacaksınız.”¹⁶⁷

e) Zenginlerle az oturup kalkmak: “Zenginlerin yanına az girip çıkın. Çünkü bu Allah'ın nimetlerini küçümsememenize daha uygundur.”¹⁶⁸

¹⁶² Reşit Özer, “Kur’ân-ı Kerim’de Haset-İnanç İlişkisi”, *Genç Mütefekkirler Dergisi*, 4/1(2023), 6-23.

¹⁶³ Adem Dölek, “Hadîsler Işığında Haset Hastalığı ve Psikoterapi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/10(2002), 69-77.

¹⁶⁴ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverî, *Edebu'd-Dünya ve'd-Dîn*, çev. Halil Zavalı (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2020), 603.

¹⁶⁵ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 44.

¹⁶⁶ Buhârî, “Rikak”, 30; Müslim, “Zühed”, 8.

¹⁶⁷ et-Tekâsür, 102/8.

¹⁶⁸ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Fethu'l-Kebîr fî Zammi'z-Ziyâdeti ile'l-Câmi'i's-Sagîr* (Beyrut: Darü'l-Fikr Yayınevi, 1423/2003) 1/208 (No:2256.)

f) Teşebbüsleri gizli tutmak: “İhtiyaçlarınızı başarı ile elde etme hususunda onları gizlemekte yardım dileyiniz. Zira her nimetin hasetçisi vardır.”¹⁶⁹

g) Cimri olmaktan sakınmak: “Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”¹⁷⁰

h) Üstünlüklerin Allah’ın verdiğini düşünmek: “Rabbinin rahmetini onlar mı bölüştürüyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık. Birbirlerine iş gördürmeleri için, (çeşitli alanlarda) kimini kimine, derece derece üstün kıldık. Rabbinin rahmeti, onların biriktirdikleri (dünyalık) şeylerden daha hayırlıdır.”¹⁷¹

Sonuç olarak, Allah iman edenlere, kardeşliği, birbirinin iyiliğini istemeyi emretmiştir. İslam dini için kardeşlik oldukça hassas ve özenle dikkat edilesi gereken bir durumdur. Nitekim Hz. Peygamber: “Sizden biriniz, kendisi için arzu edip istediği şeyi, din kardeşi için de arzu edip istemedikçe, gerçek anlamda iman etmiş olmaz.”¹⁷² buyurmuştur. Yani mü’minlerin, içlerinden var olan haset duygusunu olumlu yöne çevirmek için çaba sarfetmeleri gerekir. Onları haset etmeye teşvik edecek ortamlardan ve düşüncelerden uzak durmalıdırlar. İslam, kardeşliği emreder, haset duygusu ise biri için iyilik ve güzellik yapmaya engel olur, bunun sonucunda kardeşlik duygusu zarar görür. Birbirlerinin iyiliğini istemeyen kişilerle oluşan bir toplumda mutluluk ve huzur mümkün olmaz. Bu toplumlar da ortak bir başarı ve ilerleyiş de sağlayamaz.

1.3.1.6. Faydasız Uğraşlar ve Zihinsel Dağınıklık (Mâlâyânî)

Mâlâyânî kavramı sözlükte “kişi için bir anlam ve değer taşımayan, onu ilgilendirmeyen” anlamına gelir. Terim olarak, Gazzâlî “insanın yapmaması halinde günah işlemiş olmayacağı, şahsının veya malının zarar görmeyeceği davranışlar” olarak ifade etmiştir.¹⁷³ Teftâzânî (ö. 792/1390) de benzer mânada “kişinin ihtiyaç duymadığı, kendisi için gerekli olmayan, fayda sağlamayan işler, fuzûlî sözler” olarak tanımlamıştır.¹⁷⁴ Kur’ân-ı Kerîm’de Mâlâyânî kavramı geçmemektedir fakat onunla yakın anlamlara gelen “abes, lağv, lehv ve la‘b” kelimeleri kullanılmıştır. Hadislerde ise

¹⁶⁹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî. *Şuabü’l-İmân*, çev. Hüseyin Yıldız (İstanbul: Ocak Yayınları, 2015) 6/447 (No.6228).

¹⁷⁰ el-Haşr, 59/9.

¹⁷¹ ez-Zuhurf, 43/32.

¹⁷² Buhârî, “İmân”, 7; Müslim, “İmân”, 71-72.

¹⁷³ Gazzâlî, *İhyâ’u Ulûm’id-dîn*, 3/113.

¹⁷⁴ Sa’düddîn Mes’ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu Hadîssi’l-erba’in li’n-Nevevî*, (İstanbul: Dâru’t-Tibâ’a el-Âmire, 1316), 57.

mâlâyânî kelimesi geçmektedir. İnsanın çevresine, topluma yapmış olduğu iyi ve faydalı davranışlar mââyânî olarak ifade edilirken, kişinin yaptığı söz ve fiillerin hem kendisine hem de çevresinde bulunan insanlara hiçbir faydası olmadığı zaman bu yaptığı davranışlar ve uğraşlar mâlâyânî sayılır.¹⁷⁵

“Onlar ki, faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler”¹⁷⁶ âyetinde geçen “lağv” kelimesi batıl olan, boş ve yararsız olan her şeyi ifade eder. Allah Teâlâ mü’minlerin özelliklerini bildirirken onların her türlü batıl ve boş işleri hoş bulmayıp yüz çevirmeleri gerektiğini bildirir ve mü’minlerin itaat edip emir ve nehiylere uyarak hayat sürdürmelerini ister.¹⁷⁷

Zaman, insanın elinde bulundurduğu en değerli nimetlerden biridir. Hem dünyevî hem de uhrevî açıdan kişinin kaybettiğinde veya değerini bilmediğinde geri getirip elde edemeyeceği bir hazinedir. Dünyevî açıdan değeri düşünüldüğünde, bir mü’min zamanının kıymetini bilerek onu boş ve yararsız uğraşlarla harcamadığı zaman kendisi başta olmak üzere ailesi ve toplum bunun faydasını görür. Kişi uğraştığı ilgi alanı, edindiği konularda kendini daha fazla geliştirip uzmanlaşabileceği gibi ailesiyle ilgilendiğinde onların ilerlemesine veya mutlu, huzurlu olmalarına sebep olabilir ve bu şekilde hem toplumun en küçük yapı taşı olan ailenin sağlıklı bir şekilde toplum içinde var olmasına hem de işgal ettiği alanda yararlı gelişmeler sağlayarak topluma fayda sağlamasına sebep olur. Uhrevî açıdan değeri düşünüldüğünde, Hz. Peygamber (sav): “Kıyamet gününde insanoğlu şu beş şeyden hesaba çekilmedikçe Rabbinin huzurundan bir yere kımıldayamaz: Ömrünü nerede ve nasıl geçirdiğinden, gençliğini nerede yıprattığından, malını nereden kazanıp nerede harcadığından, bildiği ile amel edip etmediğinden.”¹⁷⁸ buyurmuştur. Bu beş ana konudan biri ömrünü nasıl geçirdiğidir. Yani Allah’ın insanlara bahşettiği zamanı ne şekilde ve nerede tükettiğidir. Mü’min kimse dünya yaşamında zamanının kıymetini farkında olarak ahiret için hazırlık yapar. Mü’minun sûresi 3. âyette emredildiği şekilde “boş işlerden ve uğraşlardan uzak durur”. Zamanın değerinin bilinmesiyle alakalı diğer önemli bir hadis de “Kişinin faydası

¹⁷⁵ Mustafa Çağrı, “‘Mâlâyânî’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/480-481.

¹⁷⁶ el-Mü’minun, 23/3.

¹⁷⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân*, 10/16.

¹⁷⁸ Tirmizî, “Kıyâmet”, 1.

olmayan boş işleri terk etmesi Müslümanlığının güzel olmasındandır”¹⁷⁹ buyrularak bu ahlâkî ilke pekiştirilmiştir.¹⁸⁰

Allah Kur'an-ı Kerim'de zamanın önemini, “Andolsun zamana ki, insan gerçekten ziyan içindedir.”¹⁸¹ buyurup asra yemin ederek insanlara bildirmiştir. İmam Razi bir şahsın sözünü naklederken “ben bu sözden sonra Asr suresinin manasını anladım” demiştir. O şahsın sözünü ise Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) şöyle nakleder: “Buz satan birisi pazarda şöyle bağıırıyordu; “sermayesi eriyen bu şahsa merhamet edin!..” Onun bu sözünü duyunca, bu söz Asr suresinin anlamıdır” dedim.¹⁸² İnsana verilen ömür bir buz gibi hızlı bir şekilde erimektedir. Eğer bunu ziyan eder veya yanlış yere harcarsa insanın hüsrana neden olur.” Bu nedenle insan dünyada hangi işle meşgul olursa olsun eğer bu iş faydasız ve amaçsızsa hem dünya hayatını harcamış hem de hüsrana uğrayanlardan olmuş olur. Bu dünya hayatını kârlı bitirenler, zamanın kıymetini bilip Allah'ın memnun olacağı şekilde ona yön verenlerdir. Mevdudî (ö.1979) bu kimselerin durumunu öğrencilere benzetir. Sınav salonun da kendisine belli bir süre tanınan talebeler sürenin bilinciyle sorulara odaklanıp onları çözerlerse amaca uygun hareket ettiklerinden kazançlı çıkarır. Fakat sürenin bilincin de olmayıp boş işlerle meşgul olurlarsa onlar fark etmeden süre biter ve zarara uğrayıp kaybetmiş olurlar. Ve Mü'minlerin de zaman bilincini sahip olduklarını bu nedenle boş işlerden uzaklaşıp yararlı işlerle meşgul olduklarını ifade eder.¹⁸³

Allah kullarının kendilerinin boş işlerle uğraşmamasını emrederken boş işlerle uğraşan insanlardan da uzak durmalarını emrediyor. Kasas sûresinde (28/55) şöyle buyruluyor: “Onlar, boş söz işittikleri vakit ondan yüz çevirirler. “Bizim işlediğimiz bize, sizin işlediğiniz sizedir. Size selam olsun, cahillerle ilgilenmeyiz” derler.” Mü'minler bu tavırlarıyla kendilerini korumaya alırlar ve onları anlamayacak, kendilerine bir faydaları olmayacak kimseler için zamanlarını boşa harcamamış olurlar. Kuşkusuz bu davranış, inancına teslim olan Mümin bir ruhun aydınlık bir tablosudur. Allah'ın istediği ahlâkî davranışları benimseyen insanlara apaçık bir yol belirleniyor ve bu insanların boş,

¹⁷⁹ Tirmizî, “Zühd”, 11.

¹⁸⁰ Mehmet Ali Çalgan, “Kuran Kerim'de Geçen Müminlerin Bazı Vasıflarının Kalkınma Bağlamında Değerlendirilmesi”, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, 3(2018),56-57.

¹⁸¹ el-Asr, 103/1-2.

¹⁸² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 23/389.

¹⁸³ Mevdudî, *Tefhimü'l Kur'an*, 7/222-223.

yararsız işlerle meşgul olan, gerçeklikten ve haktan uzaklaşan kimselerle vakitlerini harcanmamaları gerektiği bildiriliyor.¹⁸⁴

İman edenler hayatlarının kıymetini bilen kimselerdir. Onlara zarar verecek, zamanlarını zayi edecek kimselerle arkadaşlıkta bulunmazlar. Onlar Tevbe sûresinde (9/119) geçen “Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun.” âyeti gereği çevrelerindeki insanları da özenle seçerler. “Doğrularla beraber olun” emri, doğru ve dürüst insanlarla kurulacak beraberlikte onlar gibi olmaya işaret eder. Sıdk, insanın sözlerinde ve davranışlarında iyilikten, dürüstlükten yana olması anlamında bir ahlâk terimidir. Alimler çeşitli tutum ve davranışlara göre altı çeşit sıdktan bahsetmişlerdir: Konuşurken dürüst olmak, niyet ve iradede dürüst olmak, karar verirken dürüst olmak, verdiği kararda dururken dürüst olmak, dini ve mânevî hallerde dürüst olmak. Böylece, bireyin sorumluluğu altında olan hal ve davranışlarında doğruluk, dürüstlük, samimiyet ve iyi niyet ortaya çıkar. Âyette büyük bir erdem olarak ifade edilen bu fazilete sahip olurlar. Böylece topluma örnek kişilik olarak gösterilirler.¹⁸⁵ “Kişi dostunun dini üzeredir. Öyleyse her biriniz, kiminle dostluk kuracağına dikkat etsin.”¹⁸⁶ hadisi gereği insan çevresindekilere benzeyeceği için mâlâyânî işlerle meşgul olan kimselerle değil Allah’ın istediği doğru kimselerle beraber olmaya çaba harcamalıdır.

Mekke döneminde müşriklerin işkenceleri ve baskıları gün geçtikçe artan bir hâl alıyordu. Bu durum Hz. Peygamber ve ashabını üzüyordu. Allah (c.c) müminlerin yüreklerini ferahlatmak için İnşirâh sûresini indirmiştir. Sûrede geçen “Gerçekten, güçlükle beraber bir kolaylık vardır.”¹⁸⁷ âyetiyle müminler teselli bulmuşlardı. Âyetin hemen arkasından bu sıkıntılı süreçte dahi mü’minlerin hayatlarında olması gereken önemli bir ahlâkî ilke belirtilmiştir. “Öyleyse, bir işi bitirince diğerine koyul.”¹⁸⁸ İbn Âşûr bu âyeti kişiye özel işlerle veya ibadetlerle sınırlamamış, oldukça geniş bir çerçevede izah ederek, “önemli işlerden birini tamamlayınca ardından başka bir işe yönel ki böylece bütün vakitlerini önemli işlerle değerlendirmiş olasın” şeklinde ifade etmiştir.¹⁸⁹ İman edenler zorluk döneminde de olsa refah döneminde de olsalar vakitlerinin kıymetini

¹⁸⁴ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 8/110.

¹⁸⁵ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/71-72.

¹⁸⁶ Ebu Davud, “Edeb”, 19; Tirmizi, “Zühd”, 45.

¹⁸⁷ el-İnşirâh, 94/6.

¹⁸⁸ el-İnşirâh, 94/7.

¹⁸⁹ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tunus: ed-Dâru'ttûnûsiyye li'n-neşr, 1984), 12/413.

bilerek zamanlarını faydalı faaliyetlerle geçirmelilerdir. İbadet, dua ve tebliğ gibi dinî faaliyetlerle geçirebilecekleri gibi çalışma, üretme, yardımlaşma ve öğrenme-öğretme gibi dünyevî faaliyetlerle de zamanlarının değerini vermeleri istenilmiştir.¹⁹⁰

Sonuç olarak İslamiyet insana verilen zamanın kıymetini bildiren ve kulların da bunun farkında olarak hayatlarını sürdürmelerini isteyen bir dindir. Boş işlerle vakit geçirmemeyi, vakti ziyan etmemeyi, kişiyi zamanla üretken ve faydalı olmaktan alıkoyan her türlü ortam, uğraş ve insanlardan uzak durmayı emretmektedir. Bu şekilde ancak bilinçli, ne yaptığıının farkında olan, insanlığın gelişmesine katkısı olan, sadece tüketen olmayıp üretmeyi de önemseyen, ahiretine faydalı ameller biriktiren ve her zaman kendini geliştiren bir toplum orta çıkacaktır. Sorumlu kişiler hayatlarında boş vakitler bırakmadıkları için başka insanlar hakkında kötü düşünüp onların zararlarına olacak işlerle de meşgul olmazlar.

1.3.1.7. Tahammülsüzlük ve Beklemeye Karşı Dirençsizlik (Sabırsızlık)

Sabır kelimesi sözlükte “engellemek, hapsedmek; güçlü ve dirençli olmak” anlamlarına gelir. Ahlâk terimi olarak “üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında direnç gösterme; olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet” gibi mânalara gelir.¹⁹¹ Sabır kelimesinin karşıt anlamı telâş ve kaygıdır. Sabır “nefsi telâştan, dili şikâyetten, organları çirkin davranışlardan koruma, nimet haliyle mihnet hali arasında fark gözetmeyip her iki durumda sükûnetini muhafaza etme, Allah’tan başkasına şikâyetle bulunmama” şeklinde ifade edilmiştir. Râgıb el-İsfahânî sabrın iki çeşidi olduğundan bahseder. Birinci çeşit olan cismanî sabır, fiziksel olarak zahmetli işlere ve beden acılarına dayanmaktır. Cismanî sabır tam olarak fazilet değildir. İkinci çeşit ruhî sabır olup asıl fazilette budur. Ruhî sabır iki şekilde ortaya çıkar. Birincisine iffet adı verilir, kişinin kendisine zevk veren şeylerde aşırıya kaçmamak için kendini sakınmasındaki tutumudur. İkincisi, kişinin hoşuna gitmeyen durumların başına gelmesinde ve bazı nimetlerden mahrum kaldığında sabretmesidir.¹⁹²

Kur’an’ı Kerim’in “İşte onlar, sabretmelerine karşılık cennetin yüksek makamlarıyla mükâfatlandırılacaklar ve orada esenlik dileği ve selâmla

¹⁹⁰ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/643-644.

¹⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* 4/438.

¹⁹² Mustafa Çağrı, “Sabır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/337-339.

karşılanacaklardır”¹⁹³ âyetinde sabretmiş oldukları şey karşılığın da yüksek meziyetlere sahip ve büyük mertebelere nail olan kimselerden bahsediliyor. Yani Allah’ın kendilerini sorumlu tuttuğu dini görevlerini yerine getirirken çevresindeki kişilerin dedikodularına kulak asmayarak, hoşla gitmeyen tutum ve davranışları görmezden gelerek sabreden kimselere sabırlarının güzel neticesi olarak en üstün derecedeki cennet makamları müjdeleniyor. Bu sabır ve sebatın sonucu olarak o yüksek makamda melekler tarafından selâmet duasıyla karşılanacaklar ve birbirlerine selâmda bulunacaklar böylece bütün belalardan uzak ebedî bir saadette yaşayacakları haber ediliyor.¹⁹⁴ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) “Müminin durumu ne hoştur! Her hâli kendisi için hayırlıdır. Bu durum yalnız mümine mahsustur. Başına sevinecek bir hâl geldiğinde şükreder; bu onun için hayır olur. Başına sıkıntı gelecek olursa ona da sabreder; bu da onun için hayır olur.”¹⁹⁵ buyurarak sabrın mü’min için bir güzellik olduğunu belirtmiştir.

Sabır kelimesi Kur’an’da birçok anlamda kullanılmıştır.¹⁹⁶

a) Haklı konumdayken karşıdakini affetmek. Nahl sûresinde (16/126) “Eğer ceza verecekseniz, size yapılanın misliyle cezalandırın. Eğer sabrederseniz, elbette bu, sabredenler için daha hayırlıdır.” buyrulmaktadır.

b) Mücadele esnasında pes etmemek, direnmek. Enfâl sûresinde (8/45-46) “Ey iman edenler! (Savaş için) bir toplulukla karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah’ı çok anın ki kurtuluşa eresiniz. Allah’a ve Resûl’üne itaat edin ve birbirinizle çekişmeyin. Sonra gevşersiniz ve gücünüz, devletiniz elden gider. Sabırlı olun. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir.” buyrulmaktadır.

c) Tahammül etmek, dayanmak. Lokman sûresinde (31/17) “Yavrum! Namazı dosdoğru kıl. İyiliği emret. Kötülükten alıkoy. Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol. Çünkü bunlar kesin olarak emredilmiş işlerdendir.” buyrulmaktadır.

d) Acele etmemek. Rûm sûresinde (30/60) “Sabret. Şüphesiz, Allah’ın va’di gerçektir. Kesin imana sahip olmayanlar sakın seni gevşekliğe (ve tedirginliğe) sürüklemesinler.” buyrulmuştur.

¹⁹³ el-Furkân, 25/75.

¹⁹⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, Kur’ân-ı Kerim’in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), 5/2435.

¹⁹⁵ Müslim, “Zühd”, 64.

¹⁹⁶ Fatih Tok-Halil İbrahim Kahraman, “Cahiliyye’den İslam’a Sabır Kavramı”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/10 (2019), 97-108.

e) Sebat ve Metanet. Tâ-hâ sûresinde (20/132) “Ailene namazı emret ve kendin de ona devam et. Senden rızık istemiyoruz. Sana da biz rızık veriyoruz. Güzel sonuç, Allah’a karşı gelmekten sakınmanızdır.” buyrulmuştur.

f) Allah’ın hükmüne rıza göstermek. İnsan sûresinde (76/24) “O hâlde, Rabbinin hükmüne sabret. Onlardan hiçbir günahkâra ve hiçbir nanköre itaat etme.” buyrulmuştur.

g) Ümitvar olmak. Hûd sûresinde (11/11) “Ancak sabredip sâlih amel işleyenler böyle değildir. İşte onlar için bağışlanma ve büyük bir mükâfat vardır.” buyrulmuştur.

Allah’ın insanlara lütfettiği nimetlerin kendilerine göre zahmetleri vardır. İman ve İslam nimetinin de şükrünü verebilmek ve bu nimetleri “ihsan” mertebesinde eda edebilmek kolay değildir. İnsan yaşamı boyunca imtihanlardan geçmektedir. Bu imtihanlar müşriklerden gelen eziyet, dışlanma vb. şekillerle dışarıdan olabileceği gibi insanın kendi nefsinden, arzusundan gelen yanlış isteklerle içeriden de olabilir. İman eden kişi dışarıda olan düşmanla cihat ve savaş ile kendini nasıl koruyacaksa, içeride olan nefsi ile sabır ve tahammülle mücadele etmelidir. Sabır, her başarıda olması gereken bir tutumdur. İmanda sebat etmek, ahlâklı olabilmek, ilim ve amelde ilerlemek için hatta varlık aleminde var olabilmek için sabır gerekir. Eğer mü’min sabretmezse Bakara sûresinde (2/153) geçen “Ey iman edenler! Sabrederek ve namaz kılarak Allah’tan yardım dileyin. Şüphe yok ki, Allah sabredenlerle beraberdir” âyeti çerçevesinde Allah’ın yardımının ilk sebeplerinden birini kaybetmiş olur. Bundan dolayı ufak bir sıkıntı da veya bir acıda pes eder. Alimler sabrı iki kısma ayırırlar: Birincisi, kötü şeylerin acısına sabır ve tahammül ile güzel sonuçların beklenmesidir. İkincisi, hızla gelecek olan lezzetlerden ve ihtiraslardan uzak kalmakla, kötü neticelerden sakınmaktır. Yani sabretmek bir eylemde bulunmak veya bir eylemden uzaklaşmak şeklinde olabilir.¹⁹⁷

Asr sûresinde insanın hüsrandan kurtulması için bazı şartlar belirtilmiştir. Âyet-i kerimede “Ancak, iman edip de sâlih ameller işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler, birbirlerine sabrı tavsiye edenler başka (Onlar ziyanda değillerdir).”¹⁹⁸ buyrulmuştur. Görüldüğü üzere bu şartların ilki imanlı olmak ikincisi sâlih amel

¹⁹⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bollelli, Abdullah Yücel (İstanbul: Zehraveyn, 1992), 1/449.

¹⁹⁸ el-Asr, 103/3.

işlemektir. Bunların akabinde hakkı ve sabrı tavsiye etmek olarak iki şart daha belirtilmiştir. Mü'minlerden birbirlerine hakkı tavsiye etmelerinin yanın da sabrı da tavsiye etmeleri istenmiştir. Çünkü hakka uymak ve uygulamak yanında birçok zorluk, imtihan, meşakkat, mahrumiyet getirecektir. Bunlara karşı pes etmemek, direnmek ise ancak sabretmekle olur. Sabır, imanda temel bir duyguyu ifade eden güvenle ilişkilidir. Sabreden kişi Allah'a güvenini, inanışını ortaya koyar. İşte bu yüzden iman edenler birbirlerine destek olmalı ve sabretmeleri için çevresindekilere destek olmalıdırlar. Çünkü sabreden bir toplumda çeşitli sınavlara karşın bir birliktelik var olursa, o toplum zafere ulaşılır. Böyle bir toplum kötülüğe karşı koymak için büyük bir güç sahibi olmuş olur.¹⁹⁹

İslam, sabır kavramını, mü'minlerin hayatlarında var olması gereken önemli bir davranış olarak bildirmiştir. Nitekim Hz. Peygamber ve ashabı, müşriklerin uyguladıkları tüm zorluklara, zorbalıklara karşı sabır ve sebat göstererek mücadele etmişlerdir. Sabır ve zafer birbirinden ayrılmaz kavramlardır. Zaferi elde edebilmek için o yolda çekilen zorluklara sabretmek gerekir. Nitekim Kur'an'da "Şüphesiz güçlükle beraber bir kolaylık vardır."²⁰⁰ buyrulur. Kolaylıklar güçlük ve sıkıntıdan sonra gelir; üzüntüden sonra mutluluk gelir. Sabırda sıkıntı ve zorluklara karşı direnme gücünü artırır. İnsan sabrederek Allah'ın buyurduklarını yapar ve yasakladıklarından kaçınır. Sabrederek bir kişilik ortaya koyabilir. Zorluklarla karşılaşınca pes etmez tam aksine sabrederek çaba harcar ve muzaffer olur. Kur'an'ın insanlardan istediği sabır, insana zorluklara karşı dayanma gücünü, hayata dair hedeflerini gerçekleştirmek için gayret sarf etmeyi; savaşta zaferin ve yenilmezliğin en başta gelen faktörü olduğunu öğretir.²⁰¹

Sonuç olarak İslam, mü'minlerin akıllı ve bilinçli davranmalarını ister. İnsan bir anlık fevri davranmasının sonucunda öfke, kızgınlık, pes etmek ve başarısızlık ortaya çıkar. Bu da hem kişinin kendisine hem de topluma zarar verir. Bilinçli bir mü'min yaptığı eylemleri niçin yaptığının farkındadır. Eğer yaptığı davranış doğru ise onda sebat gösterir, yanlış ise ondan uzaklaşmak için mücadele ederek sabır gösterir. Bu bilincin hâkim olduğu bir toplumda kötülükler azalacağı gibi başarılar ortaya çıkar. Allah (c.c) Bakara sûresinde (2/155) "Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele." buyurmuştur. İnsan dünyada birçok

¹⁹⁹ Mevdudî, *Tefhimü'l Kur'an*, 7/222-223.

²⁰⁰ el-İnşirâh, 94/6.

²⁰¹ Recep Önal, "Kur'an'da İmanî ve Ahlâkî Bir Tavrı Olarak Sabır", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2 (2008), 455-456.

imtihtanla karşılaştacaktır. Bunlarla baş edebilmek ve başarıya ulaşabilmek için sabrı kuşanması ve buna uygun bir yaşam sürmesi gerekir. Sabretmesinin sonucunda dünyada kaybetmiş olduğu şeyin yerini Allah'ın affı, bereketi ve rahmeti alır.

1.3.2. Toplumsal Düzlemde Nehyedilen Ahlâkî Tutumlar

İnsan sosyal bir varlık olduğundan yaptığı davranışlar toplumun düzenini de etkilemektedir. Allah mü'minlere toplum içinde hangi kötü ahlâkî davranışlardan kaçınmaları gerektiğini bildirmiştir. Bu başlık altında da toplumun zararına olacak ahlâkî olmayan davranış şekillerinden bahsedilecektir.

1.3.2.1. Hakkaniyetin İhlâli ve Zulüm Eğilimi (Adaletsizlik)

Adâlet, “davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak” gibi mânalara gelen bir kelimedir.²⁰² Yine aynı kökten gelen adl kelimesi de “orta yol, istikamet, eş, benzer, denk, bir şeyin karşılığı” gibi mânalara gelir.²⁰³ Kurân'a ve hadislerle bakıldığında ise adalet kavramının genellikle “düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvâya yönelme, dürüstlük, tarafsızlık” gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.²⁰⁴

Adalet “eşitlik” anlamına gelen bir sözdür. Adalet iki kısma ayrılır. Mutlak adalet: akıl gereğince bu tür adalet güzeldir, hiçbir zaman hükmü kaldırılmaz, başka bir şeyle ortadan kalkmaz ve hiçbir zaman da haksızlık ile nitelendirilemez. Örneğin: sana iyilik yapana senin de iyilik yapman ve sana eziyet edene senin de eziyet etmen gibi. Diğer adalet çeşidi ise ancak şeriate dayalı adalettir. Bu tür adaletin bazı zamanlarda hükmü kaldırılması da mümkündür.²⁰⁵ Kısas, cinâyet diyetleri ve mürted olan kişinin malının aslı gibi. Bunun için Allah Kur'an'da; “Kim size saldırırsa siz de ona misilleme olacak kadar saldırın” (Bakara, 2/194). “Kötülüğün cezası yine onun gibi kötülüktür” (Şura, 42/40), buyurmuştur.

“Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt

²⁰² İsfahânî, *el-Müfredât*, 551-552.

²⁰³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* 10/61-63.

²⁰⁴ Mustafa Çağrı, “Adalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/341.

²⁰⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 680-681.

veriyor”²⁰⁶ âyetin de geçen adalet kelimesine birçok anlam verilmiştir. Başlıcaları şunlardır:²⁰⁷

- a) Kelime-i şehâdeti benimsemek ve Allah’a şirk koşturmadır.
- b) İnsanın içiyle dışının bir olmasıdır.
- c) İnsanın insaf sahibi olmasıdır.
- d) Adalet, tevhiddir.

Bu âyet, “Kur’an’ın en kapsamlı âyeti” olarak gösterilir. Adalet kavramı, verilen anlamların hepsini kapsamasının yanında sosyal alanlarda daha önde olduğu anlaşılabılır. İslâm düşünürlerinin adaletle yükledikleri değer de oldukça önemlidir. Mükemmel nizam olarak adlandırdıkları dünyanın oluşabilmesini adaletle bağlarlar. Adalet hem bireyin ahlâkî kişiliğinde hem de kişilerin birbirleriyle olan ilişkilerinde bulunmak zorundadır. Bir başka ifade ile adaletin hem toplumsal hem de siyasal hayatta hâkim olması gerekmektedir. Ahlâk kitaplarına bakıldığında erdemli birey için dört temel ilke gerekir. Bunlardan biri ise adalettir. Adalet ilkesi hikmet, şecaat ve iffet diye bilinen erdemlerin oluşmasını sağlar. Aynı zamanda adalet, Allah’ın rızası ve toplumun iyiliği için şart görülen bir kavramdır.²⁰⁸ Yukarıdaki âyetin tefsiri üzerinde dikkat çekici yorumlardan biri de Fahreddin er-Râzî’ye aittir. Râzî’ye göre, “bu âyette Allah Teâlâ yükümlülükle ilgili farz ve nâfile mahiyetindeki ilkelerin yanı sıra ahlâk ve âdâba dair genel ve özel konuları bir arada zikretmiştir.”²⁰⁹

Mekkî âyetlere baktığımızda adalet kavramına sıklıkla vurgu yapıldığını görmekteyiz. Nitekim Sâd suresinin 26. Âyetinde “Ey Davud! Seni şüphesiz yeryüzünde hükümlan kıldık, o halde insanlar arasında adaletle hükmet, hevese uyma yoksa seni Allah’ın yolundan saptırır. Doğrusu, Allah’ın yolundan sapanlara, onlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin azap vardır.” buyrulur. Halifelik ve insanlar arasında hüküm vermek adalet ve hak ilkesi ile ilişkilendiriliyor ve Hz. Davud’un kıssası bitmeden önce bu adalet ilkesi büyük bir temele dayandırılıyor. Halifeliğinden ve insanlar arasında hükmetmenin ağırlığı ve neticesi bildiriliyor. Kur’an-ı Kerim hak ve adaleti tesis etmek

²⁰⁶ en-Nahl, 16/90.

²⁰⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu’l-Gayb*, 14/321; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/228-229.

²⁰⁸ Hayreddin Karaman vd. , *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/ 432-436.

²⁰⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu’l-Gayb*, 14/322.

için gelmiştir. Bu yüzden ilk peygamberden son peygambere kadar tüm elçiler adalet üzerine hüküm vermekle emrolunmuşlardır.²¹⁰ A'raf suresinin 29. âyetinde “De ki: Rabbim adaleti emretti. Her secde de yüzlerinizi (O’na) doğrultun. Dini Allah’a has kılarak O’na ibadet edin. Sizi başlangıçta yarattığı gibi (yine O’na) döneceksiniz.” buyrulmuştur. Âyette geçen “kıst” kelimesi hayatın her alanında yapılan eylemlerde, konuşulan söz ve ifadelerde adil olmak anlamına gelmektedir. Adalet hayatın bir cephesinde sınırlandırılan bir tutum değildir. Tam aksine hayatı kuşatan bir davranış biçimidir. Nitekim başka âyetlerde de şöyle buyrulur: “Söz söylediğiniz zaman adaletli olun”²¹¹, “Adaletten asla ayrılmayan kimseler olun”.²¹² Adaletin temeli, bir şeyi ait olduğu yere koymak ve onun için tayin edilen sınırı koruyup ihlal edilmesini engellemektir.²¹³ En’âm suresinin 115. âyetinde “Rabbinin kelimesi (Kur’an) doğruluk ve adalet bakımından tamdır. Onun kelimelerini değiştirebilecek yoktur. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.” buyrulmuştur. Âyette geçen “sıdkan” kelimesi verilen haberlerin doğruluğu, “adlen” kelimesi de hükümlerde adaleti sağlamak anlamına gelir. Adalet ve doğruluk bakımından tam olması hükümlerde verilen emirlerin doğru ve adil olduğunu ortaya koyar. Bu durum şu şekilde de ifade edilmiştir: “Âyetleri düşünen kişiler o hükümlerin doğru ve adil olduğunu gördüklerinde bunun Allah’ın kelamı olduğunu anlarlar”²¹⁴ meallerini verdiğimiz âyetler, Allah’ın iman edenlerden görmek istediği davranış biçiminin adil olmak olduğunu göstermektedir. Şûrâ sûresinde “(Ey Muhammed!) Bundan dolayı sen çağrıya devam et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların hevâ ve heveslerine uyma ve şöyle de: ‘Ben, Allah’ın indirdiği her kitaba inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz sizedir. Bizimle sizin aranızda tartışılacak bir şey yoktur. Allah, hepimizi bir araya toplayacaktır. Dönüş de ancak O’nadır.”²¹⁵ buyrulmuştur. Âyette Hz. Peygamber’e adaletle hükmetmesi gerektiği belirtilerek, İslam da insanların iman edip etmemesiyle adil olmanın alakalı olmadığı gözler önüne serilmiştir. Adaletin, Allah’ın bir emri olduğu da yukarıda mealini verdiğimiz Nahl 16/90 âyetinde de vurgulanmıştır. Bu âyet, oluşum aşamasındaki

²¹⁰ Kutup, *Fî Zılâli’l-Kur’ân*, 8/544.

²¹¹ el-En’am, 6/121.

²¹² el-En’am, 6/152.

²¹³ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l Kur’ân*, 5/350.

²¹⁴ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l Kur’ân*, 5/208.

²¹⁵ eş-Şûrâ, 42/15.

Müslüman toplumunun temellerini atması, birçok sosyal sorumluluğa ve bunların aynı zamanda ilahi bir emir olduğuna dikkat çekmesi açısından oldukça önemlidir.²¹⁶

Adalet, her şeyi layık olduğu yere yerleştirmek, hak edene hakkını vermektir. Bundan dolayı zulmün ve haksızlığın zıddıdır. Adalette aşırılık ve ihmalkarlık yoktur, hakkı yerine koymaktır ki, azgınlığın, başka bir ifade ile haksızlık ve zulmün zıddıdır. Adil olabilmek için istikamet ve denklik gerekir. İşte bu yüzden adalet mizan da denilir.²¹⁷

Kur'an'ı Kerim de "Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz, sakın ha sizi adaletsizliğe itmesin. Âdil olun. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır"²¹⁸ buyrulmaktadır. Adalet sosyal hayatın en önemli denge unsuru olmakla birlikte güvenli toplumun teminatıdır. Bu sebeple Allah Teâlâ müminlere adaletle şahitlik etmelerini, herhangi bir topluma karşı besledikleri kötü duygular yüzünden karar alırken ya da taraf belirtirken adaletten ayrılmamalarını emretmiştir. Mâide sûresindeki 8. âyette takva sahibi olabilmenin adaletli olmak ve düşmana karşı haksızlık yapmamak ile mümkün olabileceği belirtilmiştir. Müminler adil olmaları gerektiği gibi adaleti de yaymak haksızlığı ortadan kaldırmakla mükelleflerdir. Çünkü İslam'ın ana maksatlarından biri adaletle dayalı huzurlu bir toplum oluşturmaktır. Bu da ancak din ve ırk ayrımı yapmadan herkese adil davranmakla mümkündür. Şâyet uygulamada insanlar arasında ayrım gözetilir ve adalet eksiksiz uygulanmazsa bu adaletin olmadığını gösterir. Bunun neticesi olarak huzursuzluk artar ve toplumun içinde çöküntüler oluşur. Devlete karşı güvensizlik ortaya çıkar ve otorite zedelenir. Tarihe bakıldığında milletlerin birçoğu haksız iş yapmaları ve adaletsiz tutumlar sergilemelerinden ötürü yok oldukları görülür. Hz. Peygamber de toplumlardaki adaletin önemini vurgulamak için "Kıyâmet gününde insanların Allah'ı Teâlâ'ya en sevgili olanı ve Allah'a en yakın bulunanı adil devlet başkanıdır. Kıyâmet gününde insanların Allah'a en sevimsizi ve makamca da Allah'tan en uzak bulunanı zalim devlet başkanıdır."²¹⁹ buyurmuştur. Buradan da anlaşıldığı gibi

²¹⁶ Burhan Çonkor, "Son Dönem Mekki Sürelerde Öne Çıkan Toplumsal Mesajlar, *ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/1 (2020),347.

²¹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/253.

²¹⁸ el- Mâide, 5/8.

²¹⁹ Tirmizi, Sünen, Ahkam 4.

İslam'ın oluşturduğu adalet, bireyden topluma doğru genişleyip tüm insanları kapsayan evrensel bir değerdir. Nitekim dinin rehberi olan Hz. Peygamber (s.a.v) “Sizden önceki milletlerin yok olmasının sebebi, içlerinden soylu biri hırsızlık yapınca ona dokunmayıp, zayıf ve kimsesiz biri hırsızlık yapınca ona cezasını vermeleriydi. Allah’a yemin ederim ki, Muhammed’in kızı Fâtıma hırsızlık yapsaydı, onun da elini keserdim.”²²⁰ buyurarak adaletin kişilere göre değişmeyeceğini belirtmiştir. Hz. Peygamber bu ifadeleriyle toplumların devamlılığı adaleti uygulamada gösterilen özene bağlı olduğunu ortaya koymuştur.

Adalet sahibi kişiler olmak günümüzde olduğu gibi Mekke toplumunda da zor olan bir vasıftı. Kabilecilik, senden olanı kayırma ve koruma, güçlünün safında yer alma oldukça yaygın tutumlardı. Mekke cahiliyesinde de kişinin güçlü bir kabilesi yoksa, itibar sahibi değil ise onun hakları hiç kimse tarafından korunmaz ve önemsenmezdi. Bu duruma karşı duyarlı olan kimseler tarafından vahiyden önce kurulan ve Hz. Peygamberinde dahil olduğu Hilfü’l-fudûl topluluğunun dışında buna ses çıkartabilen de bulunmuyordu. Kaynaklarda topluluğun kurulmasının temel amacı şöyle ifade edilmektedir: “Allah’a andolsun ki Mekke şehrinde birine zulüm ve haksızlık yapıldığı zaman hepimiz, o kimse ister iyi ister kötü ister bizden ister yabancı olsun, kendisine hakkı verilmeye kadar tek bir el gibi hareket edeceğiz; Hira ile Sebîr dağları yerlerinde kaldığı sürece bu yemine aykırı davranmayacağız ve birbirimize malî yardımda bulunacağız”.²²¹ Bu toplulukta olanlar, misyonlarıyla adaletin oluşması için gayret göstermişlerdir. Kaynaklara bakıldığında Hz. Peygamber’in vahiyden sonra da bu topluluktan övgüyle bahsettiği, İslâmiyet’in onu daha da pekiştirdiğine inandığı ve “Abdullah bin Cud’â’nın (ö.600) evinde yapılan yeminleşmede ben de bulundum. Bence o yemin, kırmızı tüylü develere sahip olmaktan daha sevimlidir. Ben ona İslâmiyet devrinde bile çağrılısam icâbet ederim.”²²² ifadesi bulunmaktadır.²²³ İslamiyet geldikten sonra adil bir insan olmak iman edenler için bir tercih değil bir emir olmuştu. Hz. Peygamber hadislerinde bunun ailede başlaması gereken bir değer olduğunu belirtmiştir.

²²⁰ Buhârî, “Enbiyâ” 54, “Megâzî” 53; Müslim, “Hudûd” 8, 9.

²²¹ Mustafa Asım Köksal, *Peygamberler Peygamberi Hz. Muhammed ve İslâmiyet* (İstanbul: Kampanya Kitapları, 2015) 1/127.

²²² İbn-i Kesir, *Sîre*, 1/261; *Tabakât*, 1/129

²²³ Muhammed Hamidullah, “Hilfü’l-fudûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 18/31-32.

“Çocuklarınız arasında adaletli davranın, çocuklarınız arasında adaletli davranın!”²²⁴ Ailede başlayan adalet erdemi toplum yöneticilerine de hem ulaşılması gereken bir mükafat hem de adaletsizlikten kaçınılması gereken bir ceza olarak gösterilmiştir. Nitekim bir hadisi şerifte “Yedi sınıf insan vardır ki Allah onları gölgesinden (himayesinden) başka gölgenin (himayenin) olmadığı günde, bizzat kendi gölgesinde (himaye edecektir) gölgelendirecektir: Âdil yönetici, ...”²²⁵ buyrulmuştur. Başka bir hadiste ise “Yönetici bir kalkandır. Onun ardında savaşılar, onunla tehlikelerden korunmak mümkün olur. Şâyet Allah’a karşı sorumluluğu emreder ve adaletle hükmederse bütün yaptıklarından sevap kazanır. Bundan başka bir şey emrederse yaptıklarının karşılığını çeker.”²²⁶ buyrulur.

Sonuç olarak İslam, bir dünya düzeni inşa etmeyi amaçlar. Toplum da nizamı oluşturmak için adalet önemli bir özelliktir. Adalet, ayırım yapılmaksızın herkese hak ettiğini vermektir. Aynı zamanda adalet, hakların eşit olarak dağıtılması anlamına gelmez, çünkü bu da adaletsizce bir tutum olur. Örneğin, bütün vatandaşlar vatandaşlık hakları bakımından eşit olmalıdırlar, fakat diğer durumlarda hakların eşit olması asıl adaletsizliği oluşturur. Mesela çocuklar ve anne-babanın toplumsal konum ve haklar bakımından eşit olması elbette yanlıştır. Aynı şekilde daha yüksek veya daha alt bir iş dalında çalışanların gelirleri de eşit olamaz. Allah’ın inananlara emrettiği şey, herkese ahlâkî, sosyal, ekonomik ve siyasî olan tüm haklarının, hak ettiği ölçüde verilmesidir.²²⁷ Ancak bu adalet sistemiyle sosyal hayatın teminatı sağlanacaktır. Müminler de yanlışı ortadan kaldırıp adaleti ve hakkı yerine getirmekle mükellef kılınmışlardır. Bu sayede Kur’an’ın ana maksatlarından biri olan adalet ilkesi yerine getirilip hukuka güvenin hissedildiği sosyal bir düzen kurulmuş olacaktır.

1.3.2.2. İkiyüzlülük (Nifâk) ve Görünüşe Dayalı Dindarlık (Riyâ)

Riyâ, Allah için yapılması gereken amellerin ve ibadetlerin amacından uzaklaşarak yaratılmışlara gösteriş olsun diye yapılması manasına gelen bir ahlâk kavramıdır.²²⁸ Lügatte “görmek” anlamındaki re’y kökünden türeyen riyâ, hadislerde ve

²²⁴Ebû Dâvûd, “Büyû”, 83.

²²⁵Buhârî, “Ezân”, 36.

²²⁶Müslim, “İmâre”, 43

²²⁷Mevdudî, Tefhimü’l Kur’an, 3/48.

²²⁸Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî. *Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. (Beyrut: Darü’r-Risaletü’l-Alemiyye, 2013.) 24/130.

süm'a (Başkalarının görmesi, işitmesi için yapılan iş) kelimesiyle birlikte "saygınlık kazanma, çıkar sağlama gibi dünyevî amaçlarla kendisinde üstün özellikler bulunduğuna başkalarını inandıracak tarzda davranma" şeklinde açıklanır.²²⁹ Ahlâk konulu eserlerde riya, doğruluk ve samimiyetin zıttı olarak ifade edilmiştir. Riya; "Allah'tan başkasının hoşnutluğunu kazanma düşüncesiyle amelde ihlâsı terk etme", "Allah'a itaat eder görünerek kulların takdirini kazanmayı isteme", "ibadeti Allah'tan başkası için yapma, ibadetleri kullanarak dünyevî çıkar peşinde olma; Allah'ın emrini yerine getirmek maksadıyla değil insanlara gösteriş olsun diye iyilik yapma", "insanların görmesi ve takdir etmesi için ibadeti açıktan yapma" vb. şekillerde tanımlanmıştır. Kur'ân'da riya kavramı "Bakara, 2/264; Nisâ, 4/38; Enfâl, 8/47" âyetlerinde isim olarak kullanılırken, "Nisâ, 4/142; Mâûn, 107/6" âyetlerinde fiil olarak kullanılmıştır. İlk iki âyette ibadet amacıyla yapılmayan, Allah'ın hoşnutluğu gözetilmeden, tamamen gösteriş için sadaka verenler; üçüncü âyette böbürlenmek ve güçlü görünmek için savaşa iştirak edenler; son ikisinde de gösteriş için namaz kılanlar kınanmıştır.²³⁰

Kur'an'ı Kerim'de "Onlar (namazlarıyla) gösteriş yaparlar"²³¹ buyrulmaktadır. Âyette bahsedilen riyakârlığın asıl amacı, ibadet aracılığı ile dünyalık elde etmek arzusudur. Bunun temelini ise insanların kalbinde yer edinme isteği oluşturur. Bunun ilk aşaması, kişinin dünyevî ve uhrevî açıdan konumunu güzelleştirmeye çalışmasıdır. Özünde bunda bir sakınca yoktur fakat kişi bunu elde etmek için riyakâr olmaya başlarsa bu kötü bir durumdur. Riyakâr olup mevki makam amaçlayan insan zamanla yaptığı işlerde gösterişi önemser kılık kıyafetiyle buna hizmet etmeye başlar. Riyakarlık daha da ilerler ve kurduğu cümlelerde verdiği nasihatlerde takdir bekleyip onaylanmak ister. Devamında ise kıldığı namazda verdiği sadakada yaptığı ibadetlerde tek amacı, gösteriş yapmak ve takdir toplamak olur.²³²

İman eden kimsenin davranışlarına ve ibadetlerine riya karıştırmaması zordur. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Riya (ibadet ve amelde insanlara gösteriş yapma duygusu), karanlık bir gecede siyah bir taş üzerinde yürüyen siyah

²²⁹ Gazzâlî, *İhyâ-i Ulûmiddîn*, 3/297.

²³⁰ Mustafa Çağrı, "Riya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/137-138.

²³¹ el-Mâ'ûn, 107/6.

²³² Kurtubî, *el-Câmiu-Ahkâmî'l-Kur'ân*, 19/391.

karıncanın ayak izinden daha gizli ve fark edilemeyecek derecede sinsidir.”²³³ Mü'min kişi niyetini ve ibadetlerdeki amacını düzeltmezse riyadan uzaklaşmayı hedeflemez ise ihlaslı bir mü'min olması zorlaşır. Çünkü bu halde onlara Allah tarafından kendilerini insanlar için amel etmekten engelleyecek ve onlar için amelini süslemekten kurtaracak bir manevi yardım gelmez.²³⁴

Mü'min kimsenin riyadan kaçmak amacıyla ibadetlerinin tamamını gizliden yapması da yanlış bir tutumdur. Çünkü namaz ve zekât gibi farz ibadetleri açıktan yapmak vaciptir. Bu ibadetler İslam'ın alametleridir. Bunları terk edenler cezaya muhatap olurlar. Tam aksine mü'min kimse bu ibadetleri açıktan yaparak, insanların kendisi hakkında oluşturabilecekleri töhmetleri geçersiz kılar. Namaz ibadetini gizli yapma hususu nafileler için geçerlidir. Bu ibadetlerde eğer başkalarına örneklik içereceği umulursa açıktan yapılabilir. Esas olan ibadetin gizli veya açık yapılmasından öte ibadeti yapma amacıdır. Mü'minlerin riyadan kaçmak için dikkat etmeleri gereken durum da budur. Rivayetlerde geçtiği üzere, mescitte şükür secdesi yapan ve bunu çok uzatan birini gören adam: “Bu ne güzel şey. Keşke bunu evinde yapsaydın!” demiştir. Fakat alimler şöyle demektedirler: “Nafileler, utanmadan dolayı terkedilemeyeceği gibi, riyakârâne de yapılmamalıdır. Çünkü nafilelerde riyadan kaçınmak zordur.”²³⁵

Riyâ, Mâun suresi 6. âyette kâfirlerin taşıdığı bir özellik olarak belirtilmiştir. İman edenlerin hayatları samimiyet üzerine kuruludur. Samimi kişiler yaptıkları tüm ibadetlerini ve dinini gösteriştan uzak bir şekilde “Allah’a has kılanlar”²³⁶dır. İhlaslı kimseler de riyakârlarda bulunan gösteriş ve sahtekarlık alametleri olmaz. İhlas sahibi kimselerin amel ve niyetleri aynı amaca yöneliktir. Allah'ın, mü'minlerden isteği ihlaslı olmalarıdır. Çünkü riya ile yapılan ibadetler görünüşte Allah'a yapılıyor gibi olsa da asıl amaç başkalarına kendini üstün gösterme, itibar kazanma, takdir toplama ve dünyalık elde etme gibi düşüncelerle yapılır. Bu şekilde yapılan ibadetlerin ve kulluğun da Allah katında hiçbir değeri yoktur. Nitekim: “Onların yaptıkları bütün amellerine yöneldik ve onları dağılmış zerreciklere çevirdik.”²³⁷ buyrulmaktadır. İslâm dinine göre insanın hayatı, eylem ve fiilleri kâinatın bağlı olduğu ve ona yön veren bir nizamla bağlıdır. Ve

²³³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/403.

²³⁴ İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd*, 11/162.

²³⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 23/447.

²³⁶ en-Nisâ, 4/146.

²³⁷ el-Furkân, 25/23.

insan bu nizama ve düzene bağlı olmadan bir takım fiil ve eylemlerde bulunduğu takdirde, âyette belirtildiği üzere hiçbir değer ve karşılığını göremeyecektir. Bir âyette; “Hâlbuki onlara, ancak dini Allah’a has kılarak, hakka yönelen kimseler olarak O’na kulluk etmeleri, namazı kılmaları ve zekâtı vermeleri emredilmişti. İşte bu dosdoğru dindir.”²³⁸ buyrulur. Bu buyrularla dinin temelini samimiyet olduğu işaret edilmiş ve mü’minlere ihlâslı olmaları söylenmiştir. Aynı şekilde hadislerde de “Din samimiyettir.”²³⁹ denilerek samimiyetin önemi bildirilmiştir. Kişinin amellerinin kabul olması niyetine bağlıdır. Bu bağlamda hadislerde yapılan işlerin niyetlere göre değerlendirildiği ve herkesin niyetine göre yaptığı işin karşılığını göreceği haber verilmiştir.²⁴⁰

Nitekim bir bedevî Hz. Peygamber’e şöyle sormuş: “Bir adam var, ganimet elde etmek için savaşıyor, bir adam da kahramanlığı duyulsun diye, bir diğeri de görülsün diye savaşıyor. Bunlardan hangisi Allah yolundadır?” Allah Resulü de ona, “Kim Allah’ın kelimesini (mesajını) yüceltmek için savaşırsa işte o Allah yolundadır.” buyurdu.²⁴¹ Yine başka bir hadis-i şerif de ibadetlerinde ihlâsı kaybederek riyaya kaçan kimselerin âkıbetini Hz. Peygamber, kıyamet günü ilk çağrılacak üç grubu örnek vererek anlatmıştır: “Kıyamet günü hakkında hüküm verilecek kimselerin ilki şehitlerdir. Öyle ki (o, huzura) getirilip Allah’ın nimetleri kendisine gösterildiğinde, ‘Dünya hayatında ne yaptın?’ diye sorulur. O da ‘Allah’ım senin için savaştım sonra da şehit oldum’ der. Yüce Allah şöyle buyurur: ‘Yalan söylüyorsun, sana ne kadar cesur desinler diye savaştın ve denildi de. Sürünerek gir cehenneme!’ (İkinci sırada) ilim öğrenip onu öğretene ve Kur’an okuyan bir kimse getirilir ve aynı sorular ona da yöneltilir. O da Allah için ilim öğrenip öğrettiğini, O’nun rızası için Kur’an okuduğunu söyler. Allah ona da ‘Yalan söylüyorsun, sana âlim denilsin diye ilim öğrendin, çok iyi kurra denilsin diye Kur’an okudun ve denildi de. Sürünerek gir cehenneme!’ buyurur. (Son olarak) Allah’ın kendisine birçok nimet verip zengin kıldığı kimse getirilir. Bu mal mülkle neler yaptığı kendisine sorulunca o, Allah’ın rızasını kazanmak için infak ettiğini söyler. Allah ona: ‘Yalan söylüyorsun, sana ne kadar

²³⁸ el-Beyyine, 98/5.

²³⁹ Müslim, “İmân” 95.

²⁴⁰ Ferihan Çakar, Adil Bebek “Amellerin Boşa Çıkması Bağlamında: Riyâ”, *Ekev Akademi Dergisi*, 66 (2016), 294-296.

²⁴¹ Buhârî, “Farzu’l-humus”, 10.

cömert denilsin diye infak ettin nitekim denildi de. Sürünerek gir cehenneme!’ buyurur.”²⁴²

Âyet ve hadislerden de anlaşıldığı üzere yapılan amellerin kabul şartı bulunmaktadır. Bu şart ise Allah’ın mü’minlerde bulunmasını istemediği riyakârlık vasfıdır. İslam dini için ancak ihlas ile yapılan ameller makbuldür.

Riya modern dünyanın bir çıkmazıdır. Modern dünyada riya, dindarların insanlara görünmek için büründükleri gösterişçi tutum olarak da tarif edilebilir. Gösterişçi dindarlık sosyal bir olgudur ve sosyal boyutlarıyla öne çıkar. Bunun nedeni riyakâr dindarlığın varlık sebebinin toplumun oluşturmastır. Gösteriş, sosyal ilişkiler de ve toplum nazarında anlam kazanır. Gösterişin gösteriş olabilmesi ancak toplum ve bireylerde etkileşim halinde mümkün olur. Gösterişçi dindarlığın birçok nedeni bulunmaktadır. Bu nedenlerden bazıları sosyo-kültürel yapı, imaj, moda ve kıyafet, biçime ve niceliğe önem verme, baskı, kınanma ve dışlanma korkusu, ailevi nedenler, meslek seçimi, ekonomik nedenler, toplumsal kabul görme, damgalanma, ödül ve ceza, güvensiz ortam, sosyal statü gibi ifade edilebilir. Sosyal hayatta samimi bir şekilde iman edenler olduğu gibi gösteriş olsun diye iman ve ibadet edenlerde vardır. Bu durum insanlar tarafından da anlaşılmaktadır. Toplum bunu gösterişçi dindarlık olarak isimlendirir. Bu tarzda ortaya çıkan bir dindarlıkta esasında kişiye ve topluma fayda sağlamaz. Gösterişçi ve riyakâr insanlar, kendilerini çok itaatkâr göstererek insanların zihninde “ne kadar dindar adam” intibasını canlandırmayı amaçlarlar. Fakat bu kimseler belli yerlerde, belli zaman ve mekânlarda bir şekilde konuşur veya davranırken başka yerlerde başka bir şekilde konuşur veya davranırlar. Bu nedenle de samimi bulunmazlar ve bu kimselerin anlattıklarına da çağırdıkları dine de kimse meyiletmez.²⁴³

Gazzâlî, riya duygusunun dışa yansımalarının şu şekillerde olabileceğini belirtmiştir:²⁴⁴

a) Beden ile yapılan riyakârlık: Bu kimseler hırpanî görünüm sergilerler. Yani kişi dini açıdan üzüntü çekip ahiret korkusunu fazlasıyla hissetmesi nedeniyle az

²⁴² Müslim, “İmâre”, 152; Tirmizî, “Zühd”, 48.

²⁴³ Ejder Okumuş “Gösterişçi Dindarlık”, *Dindarlık Olgusu Sempozyumu*, ed. Hayati Hökelekli, (Bursa: Kurav Yayınları, 2006), 113-124.

²⁴⁴ Gazzâlî, *İhyâ’u Ulûm’id-dîn*, 3/674-678.

yyip az uyuduğunu, himmet sahibi olduğunu bedenindeki görüntü ile vurgulamaya çalışır.

b) Kılık- kıyafetle yapılan riyakârlık: Bu kimseler ilimden eksik olduğu halde alimlere benzemek amacı ile cübbe giymesi, sarığının üstüne örtü örtmesi, yamalı kıyafet giymesi, dış görünümünü önemseymiş gibi bir kimliğe bürünerek sâlihler gibi görünmeyi amaçlar.

c) Söz ile yapılan riyakârlık: Bu kimseler başkalarının yanında zikirle dudaklarını kıpırdatırlar, va'z vermekten ve hikmetli söz söylemekten geri durmazlar, nasihat vererek sâlihler gibi görünmeyi amaçlar.

d) Amel ile yapılan riyakârlık: Bu kişiler başkaları görüyor diye namazlarında rükularını ve secdelerini uzatırlar, verdikleri sadakaları gösterip duyururlar, itibar ve haşmetlerini görünür kılmak için salınarak yürürler.

e) Arkadaşlar üzerinden ve ziyaretlerle yapılan riyakârlık: Bu kişiler “falanca alimi ziyaret ettim”, “falanca şeyhlere hizmet ettim”, “falanca önemli kişilerle bir araya geldim” gibi sözler söyleyerek kendi konumunu, değerini bildirmeyi amaçlarlar.

Gazzâlî, riyanın derecelerini en ağırdan hafife doğru sıralamıştır. Bu sıralama imanda riya, ibadetlerde riya, nâfile ve sünnetlerde riya şeklindedir. Mü'min kimse bu riyaların hepsinden uzak durma gayreti içinde olmalıdır. Çünkü Kur'an, tüm riyakâr tutumları eleştirmiş, özellikle ibadetlerde yapılan riyanın büyük bir ahlâksızlık olduğunu bildirmiştir: “Ey iman edenler! Sadakalarınızı, insanlara gösteriş için malını harcayan, Allah'a ve ahiret gününe inanmayan kimse gibi başa kakmak ve eziyet etmek sûretiyle boşa çıkarmayın”²⁴⁵, “Mallarını insanlara gösteriş için sarf edip, Allah'a ve ahiret gününe inanmayanları Allah sevmez”²⁴⁶, “Şüphesiz münafıklar Allah'a oyun etmeye kalkışıyorlar; hâlbuki Allah onların oyunlarını başlarına çevirmektedir. Onlar namaza kalktıkları zaman üşenerek kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar, Allah'ı da pek az hatıra getirirler”²⁴⁷ âyetleri bu konuya örnek oluşturur.

Sonuç olarak Allah mü'minlerden gösterişe dayalı bir hayat yaşamalarını istemez. Onlara en başta kendisine olmak üzere tüm yaratılanlara samimi bir ahlâk üzerine davranmalarını emreder. İhlâstan uzak, çıkar odaklı, gösteriş amaçlı tutum ve davranışlar

²⁴⁵ el-Bakara, 2/264.

²⁴⁶ en-Nisâ, 4/38.

²⁴⁷ en-Nisâ, 4/142.

İslam dininin tasvip etmediği tutumlardır. Samimiyetsiz insanlar toplum içinde ikiyüzlü olarak adlandırılır. Bu ahlâka sahip olan insanların dediklerine de yaptıklarına da güven duyulmaz. Bu durum ise İslamiyet'in oluşturmak istediği güvenilir mü'min ve güvenilir İslam toplumu yapısına tamamen tezatlık içerir.

1.3.2.3. Sözle İtibar Zedelenmesi: Gıybet ve Lisanî Tahribat

Gıybet kelimesi sözlükte “uzaklaşmak, gözden kaybolmak, gizli kalmak” gibi anlamlara gelen gayb kökünden türemiştir. Bu kelime aslında hem iyi hem de kötü sözlerle anmayı ifade etmekle birlikte terim olarak genellikle “kötü sözlerle anma” mânasında kullanılmaktadır.²⁴⁸ Bir insanın arkasından gerek onun kendisiyle ilgili gerekse çocukları, anne-babası ve yakınlarıyla ilgili eksikliklerinden bahsedilmesidir. Bu kimi zaman dünyevî kusurlar olabildiği gibi kimi zaman da dinî kusurlar olabilmektedir. Kişinin hayatında bulunan herhangi bir eksik ve kusur arkasından konuşarak ortaya çıkartılabileceği gibi yazıyla, imayla, işaretle ve taklit gibi davranışlarla da ortaya çıkartılabilmektedir. Bu aşikâr kılma hangi yolla olursa olsun gıybet sayılmıştır. İslâm âlimleri gıybeti insan onuruna zarar veren, toplumda küslük ve düşmanlıklara yol açan bir davranış olması nedeniyle âyet ve hadisler ışığında haram olduğuna dair ittifak etmişlerdir.²⁴⁹

Kur'an'ı Kerim de “Arkadan çekiştiren, kaş göz hareketleri yaparak alay eden her kişinin veyl olsun!”²⁵⁰ buyrulmaktadır. “Veyl”, helâk olsun diye beddua etmektir. Bu ifade, yanlış olan bir eylemin kötülük seviyesini ve şiddetini anlatmak için kullanılır. Âyette geçen ‘hemz’ ve ‘hümeze’ kelimeleri, ‘kırmak ve incitmek’ anlamlarına denk gelir. ‘Lemz’ ve ‘lümeze’ kelimeleri ise “birini arkasından çekiştirmek, onunla alay etmek, şerefini zedelemek” manalarına gelir. Hemz ile lemz işleri farklı şekillerde tarif edilmiştir. Bu tarifler özet olarak şu şekildedir: Hemz insanın onurunu kırıp incitmektir ve bu kişinin yüzüne karşı olur; lemz insanın şerefini zedelemektir, bu ise kişinin olmadığı mekânda onun arkasından yapılır.²⁵¹

²⁴⁸ İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab 1/402.

²⁴⁹ Mustafa Çağrı, “Gıybet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/63-64.

²⁵⁰ el-Hümeze, 104/1.

²⁵¹ İbn Acîbe, el-Bahrü'l-medîd, 11/138-139.

Müfessirler ‘hümeze’ ve ‘lümeze’ hususunda şu açıklamalarda bulunmuşlardır:²⁵²

- a) İbn Abbas, “Hümeze, gıybet eden; Lümeze ise, ayıplayan ve eğlenen” demiştir.
- b) Ebû zeyd, “Hümeze el-kol hareketleriyle; Lümeze, dil ile yapılan alaya almalarıdır” demiştir.
- c) Ebu’l-Âliye, “Hümeze, yüz yüze iken ayıplayıp, alay eden; Lümeze ise, insan arkasından ayıplayıp, alay edendir” der.
- d) Hasan el-Basrî, “Hümeze, beraberinde oturan kimseyi, göz ucuyla işaret ederek ayıplayıp alay eden; Lümeze ise, din kardeşini, gıyabında kötü şeylerle anıp, ayıplayandır” demiştir.

Müfessirlerin görüşlerinde farklılıklar bulunsa da mana bakımından birbirlerine yakın olup aynı noktada buluşurlar. Buluştukları bu husus ise insanların kusurları ortaya çıkarılarak şeref ve haysiyetlerine zarar verilmesidir. İnsanlara bu zararı verenler iki kısma ayrılır. Bu eylemi yapan kişi ya haset veya düşmanlık sonucunda ciddiyetle zarar vermek için yapar ya da eğlenmek ve karşı tarafı gülünç duruma düşürmek için alay amaçlı yapar. Bunu yaparken kullanılan argümanlar kimi zaman dini eksiklikler olur kimi zaman kişinin fiziksel özellikleri olur kimi zamanda söylediği sözler yaptığı davranışlar olabilir. Bunun çerçevesi oldukça geniştir. Duruma göre bu iş göz, kaş, el-kol şeklinde yapılabildiği gibi sözlerle de yapılabilir.²⁵³ Hümeze sûresinde geçen âyet bunların hepsini kapsayarak bu davranışın haram olduğunu ve mü’minlerin diğer tüm insanlara karşı bu eylemden uzak durmaları gerektiğini bildirmiştir.

Gıybet kişinin hoşlanmadığı rahatsız olduğu bir şekilde arkasından konuşmaktır. Hz. Peygamber (s.a.v) bu konu ile ilgili: “Bilir misiniz gıybet nedir? Allah ve Resulü daha iyi bilir dediler. Kardeşini hoşlanmayacağı bir şeyle anmandır” dedi. “Ya söylediğim kardeşimde varsa? denildi. Eğer söylediğin onda varsa gıybet etmiş olursun ve eğer onda yoksa o vakit ona iftira etmiş olursun”²⁵⁴ buyurmuştur.

Elmalılı Hamdi Yazır, gıybetin üç çeşit olduğunu ifade etmiştir: Birincisi, insanların arkasından konuşan ve gıybet etmenin haram olmadığını iddia eden kimsedir.

²⁵² Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, 23/402.

²⁵³ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, 23/403.

²⁵⁴ Müslim, “Birr”, 70.

Bu kişi haram olanı helal gibi gösterdiği için küfre düşer. İkincisi, bir kimse gıybet eder ve bu söylediklerini kendisi hakkında gıybet edilen kişinin duyması halidir. Gıybet eden arkasından konuştuğı kişiden helallik almadıkça kul hakkından kurtulamaz. Üçüncüsü, bir kimse gıybet eder ve bu gıybetini o kişinin bilmeme halidir. Bu kişi de hem gıybet ettiği kimse için hem de kendisi için istiğfarda bulunması gerekir. Bazı alimlere göre, istiğfarda bulunması yeterli değildir, gıybetini ettiği kimseden helallik alması gerekir. Allah (c.c) gıybetin ne kadar kötü olduğunu âyet-i kerime ile şöyle buyurmuştur: “Ey iman edenler! Zannın birçoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı gûnahtır. Birbirinizin kusurlarını ve mahremiyetlerini araştırmayın. Birbirinizin gıybetini yapmayın. Herhangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz! Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah tövbeyi çok kabul edendir, çok merhamet edendir.”²⁵⁵ Bu âyet gıybetin, aklen ve şer'an kötülüğünün ve çirkinliğinin tasviridir. Benzetmeler yapılarak gıybet edilen kimse bir ölüye, gıybeti yapan kimse de ölü kardeşinin etini yiyen bir canavara benzetilmiştir. Yapılan tasvir gıybetin oldukça ürkütücü ve kaçınılması gereken bir davranış olduğunu bildiriyor.²⁵⁶ Kur'an'ın gıybeti bu şekilde tasvir etmesi buna muhatap olan en kaba gönüllerin, en az duyarlı ruhların bile bu tasvirden çekinip tiksinsmelerine ve bu kötü davranıştan uzaklaşmalarını sağlamıştır.²⁵⁷

Hucurât suresinin 12. Âyetinde gıybetle birlikte kötü zan ve tecessüs olmak üzere iki kötü ahlâki davranıştan bahsedilmektedir. Âyet sırasıyla kötü zandan uzaklaşmayı, tecessüsten (kusur ve mahremiyetlerin araştırılması) uzak durmayı ve peşine gıybet yapmamayı emreder. Bu davranışlara bakıldığında âyetteki sıranın öylesine olmadığı anlaşılır. Bir kişide, bu üç davranıştan biri var ise diğer iki davranışın ortaya çıkması olağandır. Şu şekilde ifade edilebilir; bir kişi gıybet yapmadan önce kötü zan ve tahmin yapar. Sonra bu tahminini destekleyecek bir şeyler bulmak için o kişinin gizlisini saklısını araştırarak tecessüste bulunur. Gerekli argümanlar elde ettikten sonra gıybet davranışını gerçekleştirir. Sadece kendini düşünen, kendi çıkarından başka bir gayesi olmayan kimseler gıybet yaparak gururlarını tatmin ederler veya gülüp eğlenmek için yaparlar. Ve zaman geçtikten sonra gıybet artık bir alışkanlığa dönüşür. Kişinin bundan vazgeçmesi de zorlaşır. Gıybet yapan kimse farkında olmadan kişiliğı bozulur, ruhsal yapısı zarar

²⁵⁵ el-Hucurât, 49/12.

²⁵⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/209-210.

²⁵⁷ Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 9/331-332.

görür. Böylece zararı hem kendisine hem çevresine dokunmuş olur. Bu da İslam dininin mü'minler için istemediği bir sonuçtur. İslam kendine ve topluma yararlı bireyler oluşturmayı hedefler. Bu ise gıybetin doğurduğu sonuçlarla tamamen tezatlık içerir.²⁵⁸

Hiz. Peygamber bu hasletlerin mü'minlerde olmaması gerektiği hakkında “Ey diliyle iman edip de kalplerine iman tam olarak yerleşmeyen kimseler! Müslümanları gıybet etmeyiniz, onların kusurlarını da araştırmayınız! Kim Müslümanların kusurlarını araştırırsa Allah da onun kusurlarını araştırır. Allah kimin kusurlarını araştırırsa onu evinin içinde bile olsa rezil eder.”²⁵⁹ buyurmuştur.

Kur'an'da ve hadislerde yasaklanan ve uzak durulması emredilen bu eylemler yaşadığımız bu çağda hem normal hayat seyri hem de sanal alemler için geçerlidir. Yasaklanan gıybet ve tecessüs gibi davranışlar insanlar arasında sözlü veya fiili olarak yapılabildiği gibi sanal alemde de yapılabiliyor. Normal hayatta insanların bundan olumsuz bir şekilde etkilendiği kadar sanal alemde de bu etki azımsanamayacak ölçüdedir. Hatta hitap edilen kitle göz önüne alınırsa yapılan hata bir iken yüzlere hatta binlere çıkabilir. Bundan dolayı zanna veya gıybete sebep olacak paylaşımlardan kaçınmak gerekir.²⁶⁰

Sonuç olarak, İslamiyet toplumsal düzenin tesisini amaçlamış bir dindir. Kur'an'da ve hadislerde bu düzenin sağlanması için bazı bireysel ve toplumsal ahlâkî yasaklar getirilmiştir. Bu sayede kardeşlik oluşturup toplum düzeni sağlanacaktır. Şüphesiz insanların arasını bozan, birbirlerine güvenlerini zedeleyen en önemli faktörlerden biri gıybettir. Gıybet yapan kimse ilk zararı kendisine verir daha sonra gıybetini yaptığı kişinin güveni sarsılır bu ise toplum nezdinde insanların birbirine karşı güvensiz olmaya sürükler. Allah bir âyet-i kerimede “Birbirinizin gıybetini yapmayın. Herhangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz!” buyurarak iman edenlerin ölmüş kardeşlerinin etlerini yemekten nasıl kaçınacaklarsa gıybette de aynı bu şekilde kaçınmaları gerektiğini bildirmiştir. Mü'min kimse ne yaptığıнын ne konuştuğunun bilincinde olmalıdır. Çağımızın normalleştirdiği gıybet

²⁵⁸ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur'an'da ‘Gıybet’ Olgusu -Bir Davranım Bozukluğu Olarak Dedikodu ve Korunma Yolları-”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2(2006), 58-63.

²⁵⁹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 35; Tirmizî, “Birr”, 85.

²⁶⁰ Mehmet Yusuf Yagır, “Günümüz Medyasının Hucurat Suresindeki Bazı Ahlâkî İlkelere Göre Değerlendirilmesi”, *Şarkiyat*, 10/2(2018), 648.

hastalığına ciddi bir tutum sergilemelidir. Onu gıybetle teşvik eden durumlardan ve çevrelerden uzaklaşmalı ve gıybet yapanlardan olmamalıdır.

1.3.2.4. Güvenin İhlâli: Emanet Sorumluluğunun İstismarı (Emanete Hiyanet)

İslâm literatüründe emanet kavramı oldukça geniş ve kapsamlı bir nitelik taşımaktadır. Bunun nedeni emânet kelimesinin Kur'an ve hadislerdeki kullanımından ileri gelmektedir. Arapça'da "güvenmek, korku ve endişeden emin olmak" mânasındaki 'emn' masdarından gelen emânet kelimesi hiyânetin karşıt anlamlısı olarak isim şeklinde kullanıldığı gibi "güvenilir olmak" anlamında masdar şeklinde de kullanılır.²⁶¹ Emanet kavramının terim anlamı konusunda birçok görüş bulunmaktadır. Bunun nedeni emânet kavramının geçtiği âyetlere yapılan farklı yorumlardır. Örneğin Bakara sûresinde (2/283) geçen, "Kendisine emanet bırakılmış olan kimse nezdindeki emaneti iade etsin" ifadesinden kastedilen "bir kimseye koruması için bırakılan mal ve eşya" olarak yorumlayanlar olduğu gibi daha geniş bir çerçevede kişinin kendisine verilen ruhî, bedenî, malî imkânların hepsini kapsadığı da ifade edilmiştir.²⁶² Taberî ise bu âyetteki emanetin hem dinî vecîbe ve yükümlülükleri hem de insanlara verilen tüm nimetleri kapsadığı şeklinde yorumda bulunmuştur.²⁶³

Kur'an'ı Kerim'de "Onlar, emanetlerini ve verdikleri sözü gözeten kimselerdir"²⁶⁴ buyrulmaktadır. Emânet, kavramının oldukça geniş bir kapsamı bulunmaktadır. İslam dini için yapılmaması hiyânet sayılan her şeyi içine almaktadır. Örneğin ibadet insanlara bir emânettir. Allah (c.c) Enfal sûresinde (8/27) "Allah'a ve peygamberine hâinlik etmeyin, yoksa emânetlerinize hâinlik etmiş olursunuz" buyurmuştur. İslam dini insana güvenip ona birçok emâneti yüklemiştir. Nitekim Ahzab sûresinde (33/73) "Şüphesiz biz emâneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yüklendi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir" buyrulur. O halde, insan bütün ibadetler başta olmak üzere Allah'a karşı bu dinin emânetçisi konumundadır. İbn Mes'ûd (r.a) da: "Dininizde, kaybedeceğiniz ilk umde, emânet (duygusu), son umde de namazdır" dediği rivâyet edilmiştir. İslam dinene iman

²⁶¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 99.

²⁶² Ali Toksarı, "Emanet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/81-83.

²⁶³ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 2/178.

²⁶⁴ el-Me'âric, 70/32.

eden kimselerin, fiil veya söz olarak üstlendikleri her şey emânet sayılmaktadır. Bir mü'min için ona korunması amacıyla bırakılan eşyaların, uyması gereken maddî ve mânevî ahitlerin hepsi emânettir.²⁶⁵

İnsanın huzur ve mutlu bir toplumda yaşaması için emânet bilinci önemli ölçüye sahiptir. Çünkü emânette korunması istenilen unsurlar hem dini hem toplumsal açıdan oldukça geniş bir çerçeveye sahiptir. Mü'minlere verilen emânetleri daha kapsayıcı olması bakımından maddî ve mânevî olmak üzere iki kısma ayırabiliriz.²⁶⁶

a) Emânetin maddî boyutları; insanların muhafaza edilmesi üzerine birbirlerine bıraktıkları eşyaları, Allah'ın insana vermiş olduğu bedeni, yeryüzünde yaratılmış olan tüm canlılar, kişinin çevresinde bulunan kimseler ona emânettir.

b) Emânetin mânevî boyutları; iman ve imanla ilgili konular, dini hükümleri yerine getirirken gösterdiği samimiyet, insanın aklını ve fitratını muhafaza etmesi, ibadetlerde ve yaptığı eylemlerde niyetlerin korunması kişiye emânettir.

Allah mü'minün süresinde mü'minlerin özelliklerinden bahsederken “Yine onlar ki, emanetlerine ve verdikleri sözlere riâyet ederler”²⁶⁷ buyurmaktadır. İslam dininde gerek topluma gerekse kişinin kendisine yüklenmiş birçok emânet bulunmaktadır. Bu emânetlerin en başında fitrat emâneti gelir. Allah (c.c) insanı yaratırken onu varlık bütününe hâkim olan yasalar sistemi ile uyumlu bir şekilde yaratmıştır. İnsan da bu yaratılan evrenin önemli bir parçasıdır. İnsanın yaratılışında yüce yaratanın varlığına ve birliğine dair deliller bulunmaktadır. Mü'min de Allah'ın var ettiği fitratı bozmaz ve ona verilen bu emâneti korur. Fitratının, doğru doğrultudan uzaklaşmasına müsaade etmez. Böyle davranarak yaptığı anlaşmaya da sadık olduğunu gösterir. Yüce bir Allah âyeti kerimede, “Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulplerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” demişti. Onlar da “Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)” demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, “Biz bundan habersizdik” dememeniz içindir.”²⁶⁸ buyurduğu üzere insan fitratıyla kendi varlığına ve birliğine iman etmesi şartı ile anlaşma gerçekleştirmiştir. İman edenlerde hem ilk anlaşmalarına sadık kalan hem de bundan sonra yaptıkları anlaşmalarda Allah'ın

²⁶⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 14/394.

²⁶⁶ Hüseyin Çelik, “Kuran Nazarında İnsan-Emanet İlişkisi (Ahzab Suresi 72.-73. Âyetleri Bağlamında Bir Tahlil)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2(2011), 85-90.

²⁶⁷ el-Mü'minun, 23/8.

²⁶⁸ el-A'râf, 7/172.

şahit olduğunu bilerek ve Ondan korkarak tüm sözleşmelerine sadık kalırlar. Söz konusu âyet sözü öz tutarak tüm emânet ve sözleşmeleri kapsayacak kadar manayı genel tutuyor. Mü'minlerin genel niteliklerine dikkat çekerek söyleyerek, onları tüm emânetlerden mesul tutuyor.²⁶⁹

Hadislerde belirtildiği üzere emânete hıyanet etmek iman eden kimselere ait olmayan kötü bir özelliktir. Hz. Peygamber (s.a.v) bir hadiste şöyle buyurmaktadır: “Dört özellik vardır ki, kendisinde bunların hepsi bulunan kimse hiç şüphesiz münafıktır; kendisinde bunlardan biri olan ise onu bırakıncaya değin o ölçüde münafıktır. Kendisine emanet edilen emanete ihanet eden, konuştuğu zaman yalan söyler, söz verdiği zaman sözünde durmaz, kavga ve düşmanlığında sınır tanımaz.”²⁷⁰ Yine başka bir hadiste “Bir kişinin kalbinde aynı anda iman ile küfür, doğruluk ile yalancılık, hıyanet ile emanet bir arada bulunmaz.”²⁷¹ buyrulmuştur.

İsfehânî, hiyânet kavramını açıklarken nifakın hiyânetten farklı olmadığına dikkat çeker. İhânetin, söz ve emânet konusunda; nifâkın ise din hususunda geçerli olduğu noktasında bir ayırım yapmıştır. Bu kelimelerin farklı alanlarda kullanımı onların birbirlerine zıt olduğu anlamına gelmez bu kelimelerin tam aksine anlam olarak iç içe geçtiklerini belirtmiştir.²⁷² Mü'min bunlardan tamamen uzaktır. Mü'min kavramı “inanıp tasdik eden; başkalarının güvenli olmasını sağlayan, vaadine güvenilen” manalarına gelir.²⁷³ Gazzâlî, kulun mü'min isminden alabileceği şeyin insanların kendinden emin olması konumunda bulunmaya çalışması olduğunu söyler.²⁷⁴

Emânete hıyânet etmek sosyo-kültürel açıdan hem kişinin kendisine hem de topluma birçok zarar oluşturmaktadır. Bu zararlardan bazıları şunlardır:²⁷⁵

a) Bir kişi başkasına hıyânet ettiğinde en başta kendisine hıyânet etmiş olur çünkü Allah hıyânet eden kimseleri sevmez. Allah (c.c) Nisâ sûresinde (4/107) şöyle

²⁶⁹ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 7/394-395.

²⁷⁰ Buhârî, “İman”, 24.

²⁷¹ Ahmed b. Hanbel, 2/349.

²⁷² İsfehânî, *el-Müfredât*, 305.

²⁷³ İsfehânî, *el-Müfredât*, 90.

²⁷⁴ Bekir Topaloğlu, “Mü'min”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/556.

²⁷⁵ Adem Dölek, “Hadîsler Işığında Hıyânetin Boyutları ve Sosyo-Kültürel Açıdan Zararları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11/3(2011), 132-136.

buyurmaktadır: “Kendilerine hainlik edenleri savunma. Zira Allah, hiçbir haini, hiçbir günahkârı sevmez.”

b) Kişinin hıyânetle kazandığı maldan iyilik veya ibadet olarak harcamasının bir değeri bulunmaz. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v), “Dört şey vardır ki, bunlarla yapılan dört şeyi Allah kabul etmez: Hıyânetten, hırsızlıktan, zimmete geçirilen umuma ait mâldan ve yetim mâlından elde edilen para ile yapılan haccı, umreyi, cihadı ve sadakayı.”²⁷⁶ buyurmuştur.

c) Borç da bir emânettir. Emânete hıyânet toplumdaki güveni ortadan kaldırır. Bakara sûresinde (2/283) şöyle buyurmaktadır: “Eğer birbirinize güvenirseniz, kendisine güvenilen kimse borcunu ödesin.”

d) İnsanların haklarına hıyânet eden kimseler yüzünden toplumda mâllarının, canlarının, namuslarının, gizli sırlarının güvende olmadığı duygusu oluşur ve toplum huzursuz, gergin bir hal alır.

e) Kamu görevleri de birer emânettir. Bu görevlerin ehli olmayan kimselere verilmesi hıyanettir. Ehil olmayan, liyakatsiz insanların hak etmedikleri yerlere gelmesi bulundukları mevkide başarısız olmaları demektir. İslam dini liyakati önemser ve bunu emreder. Bu hususta Allah Teâlâ Nisâ sûresinde (4/58) şöyle buyurmaktadır: “Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”

İslam dini ahlâk, karşılıklı güven ve huzur ile yaşayan bir toplum amaçlamaktadır. Bunun nasıl olacağını da koyduğu sınırlar emrettiği ahlâkî davranışlar ile belirtmiştir. Hz. Peygamberde yaşadığı hayat ile örnek oluşturmuştur. Nitekim Hz. Peygamber’in (sav) toplum tarafından el-Emin olarak bilinmesi ve ona düşmanlık ederek karşısında duran müşriklerin dahi değerli eşyalarını muhafaza etmesi için ona bırakmaları oldukça dikkat çekici bir husustur. Kaynaklarımızda da geçtiği gibi Nisâ sûresinin 58. âyeti Osman b. Talha hakkında nazil olmuştur. Rivâyetlere göre, Kâbe’nin perdedârlığı görevi, atalarından Osman b. Talha’ya kalmıştı. Peygamber Efendimiz (sav) Mekke’yi fethetmesi üzerine Osman b. Talha Kâbe’nin kapısının anahtarını teslim etmeyi reddetmişti. Hz. Ali ise anahtarı ondan zorla almıştı. Peygamber Efendimiz (sav) Kâbe’de

²⁷⁶ Suyûtî, *el-Câmi*, 926.

namaz kılıp çıktıktan sonra amcası Hz. Abbas Kâbe'nin perdedârlığına talip olmuştu. Buna binaen Efendimiz (sav) “Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi emreder” âyeti gereği, Osman b. Talha'yı çağırıştırıp anahtarın ona geri verilmesini buyurmuştur.²⁷⁷ Bu olayda da yine Hz. Peygamberin işi liyakat sahibi olan kimselere vermesi, mü'minler için güzel bir örnek teşkil eder.

Hz. Peygamber (s.a.v), “Emanet zayi olduğunda kıyameti bekle”²⁷⁸ buyurmuştur. Emanet edilen ister maddi ister manevi türden olsun ona hıyanet etmek toplumsal bir felaketi de peşinden getirmektedir. Çünkü emanetlerin zayi edildiği anlaşmaların gözetilmediği bir toplumda sosyal hayatın temeli olan güvenin ortadan kalkması kaçınılmazdır. Toplumun doğru ve sağlıklı bir süreç sürdürebilmesi için güven duygusu oldukça önemli bir yer almaktadır.

Sonuç olarak İslamiyet insanın itibarını önemseyen bir dindir. Emânete hıyanet etmek ise kişinin güvenilirliğine ve toplum içindeki saygınlığına oldukça zarar veren bir özelliktir. Hıyanet etmek kötü bir ahlâkî unsur ve aynı zamanda haramdır. İslam koyduğu bu sınırlarla ilk olarak ferdi sonra da toplumu güven altına alır. Çünkü İslâm toplumunun temelini emânet ve güven oluşturur. Kuran'ı Kerim'de “Allah, iman edenleri korur. Şu da muhakkak ki Allah, hain ve nankör ola herkesi sevgisinden mahrum eder.”²⁷⁹ buyrulur. İman eden kimseler Allah'ın sevgisinden ve korumasından uzaklaşmamak için emânetlere sahip çıkıp onların muhafaza edilmesine önem gösterirler.

²⁷⁷ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, 4/1739.

²⁷⁸ Buhârî, “İlim”, 2.

²⁷⁹ el-Hac, 22/38.

İKİNCİ BÖLÜM

YASAKLANAN ÖZELLİKLERİN ETKİLERİ VE ALTERNATİF DAVRANIŞ MODELLERİ

2.1. Yasaklanan Özelliklerin Etkileri

İnsanı en iyi bilen ve tanıyan onu yaratandır. Yaratıcı insana uyması gereken belli sınırlar ve yasaklar koyar. İnsanlar bu sınırları aştıklarında sorunlar ve problemler ortaya çıkar. Bu problemler kişinin sadece kendisini etkileyebildiği gibi çevresini ve toplumu da etkilemektedir. Bu kısımda da yasaklanan özelliklerin hem bireylere hem de topluma olan olumsuz etkilerinden bahsedilecektir.

2.1.1. Bireysel Etkiler

Yasaklanmış olan ahlâkî tutum ve davranışlar yapıldığında kişiye olumsuz etkileri dokunur. Nitekim bahsettiğimiz cimrilik, israf, haset, kıskançlık vb. kötü ahlâkî tutumlar insanın ruh dünyasında kayıplar oluşturabileceği gibi kendisini geliştirmesine de engel teşkil eder. Bu başlık altında yasaklanan ahlâkî tutumların bireye etkisi üzerinde durulacaktır.

2.1.1.1. Ruhsal Huzursuzluk ve Manevi Kayıplar

Allah, insana iyiyi veya kötüyü tercih edebilecek seçme kabiliyetini vermiştir. İnsanlar seçimleri sonucunda iyi ve kötü olmak üzere ikiye ayrılırlar. İnsanların seçtiği bu yollar ve benimsedikleri ahlâkî davranışlar iyi ise “ahlâk-ı hasene” veya “ahlâk-ı hamîde”, kötü ise “ahlâk-ı seyyie” veya “ahlâk-ı zemmime” gibi isimlerle anılmaktadır. İnsan bozulmamış fitratı ile güzellikleri seçebileceği gibi hevâ ve arzuları ile kötü olanı da tercih edebilir. Bu tercih de kişinin dünyadaki imtihanıdır.²⁸⁰

²⁸⁰ Abdullah Draz, *İslam'ın İnsana Verdiği Değer*, çev. Nureddin Demir, (İstanbul: Kayihan Yayınları, 1983), 133-134.

İnsan iyiliği ve güzelliği seçtiğinde bunun kişiye getirisi olduğu gibi kötüye meylettiğinde bunun da bir getirisi olacaktır. İnsanın ruhsal ihtiyaçları bulunmaktadır. Bu ihtiyaçların başında beklemediği olayların karşısına çıkması, olaylar karşısında acizyet ve korku girdabına girmesi bulunmaktadır. Başına bir felaket gelmeden sadece geleceği, akıbetini düşünerek kaygı dolu bir ruh haline girebilir. İnsan için hayat, akışın tahmin edilemediği, karmaşık ve birçok dinamiğin aynı zamanda işlemesidir.²⁸¹ İnsan, hayatı boyunca karşısına çıkan problemleriyle başa çıkmak ve ruhsal psikolojisini sağlam tutmak için dini inanışına sığınır. Var olan dinlerin en belirgin vasıflarından biri, inananlara açıkladıkları çeşitli nedensel izahlardır. İnsanlar başlarına gelen olayları anlamlandıramazlar. Dinî inançlar ise, hayatın öngörülemez sıkıntılar getirebileceğini ve bu sıkıntıların hayat boyu devam edebileceğini izah ederler. Buna karşı inananlara yaşanan olayların olumlu ve olumsuz taraflarının olabileceği bakış açısını kazandırır. Dini yaşamdan, yaşamı da dinden ayırtmak kişiyi ruhsal sıkıntıya sürükler.²⁸²

İslam dini insanın bu dünyaya imtihan için gönderildiğini, her insanın maddî-manevi, ruhsal-fiziksel anlamda birtakım zorluklar ve sıkıntılar yaşayıp buna karşı verdikleri tepki ile sınanacaklarını bildiriyor. Kur'ân-ı Kerîm'de "Andolsun, mallarınız ve canlarınız konusunda imtihana çekileceksiniz. Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden ve Allah'a ortak koşanlardan üzücü birçok söz işiteceksiniz. Eğer sabreder ve Allah'a karşı gelmekten sakınırsanız bilin ki, bunlar (yapmaya değer) azmi gerektiren işlerdendir"²⁸³ buyrulmaktadır. Bir başka âyette "Her can ölümü tadacaktır. Denemek için sizi kötü ve iyi durumlarla imtihan ederiz. Sonunda bize geleceksiniz"²⁸⁴ buyruluyor. Dünya bir imtihan yeri olduğu için yaratılanlar da elbette bu imtihanla sınanacaklardır. İnsanlar kimi zaman hayatın güzellikleri ve nimetleri ile sınanırken kimi zaman da fakirlik, hastalık gibi sıkıntılarla sınanırlar. İnsana verilen veya verilmeyen tüm nimetler sınama aracıdır. Bunun farkında olmak imtihanı kolaylaştırır. İnananlar, inkarcıların yapmış olduğu alaylar, incitici sözler, yıpratıcı davranışlar ile de sınanmaktadırlar. Mü'minler bahsettiğimiz sabır ve tevekkül gibi hasletleri kuşandıklarında bu yapılan

²⁸¹ Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş* (Ankara: Yıldız Matbaası, 1980), 93.

²⁸² Süleyman Doğanay, "Depremzedelerin Hayatı Anlamlandırma ve Yas Süreçlerinde Dinin Rolü: Nitel Bir Araştırma", *ULUM*, 6(2023), 166-168.

²⁸³ Âl-i İmrân, 3/186.

²⁸⁴ el-Enbiyâ, 21/35.

zorbalıklara karşı dayanma güçleri ve baş edebilme gayretleri gelişir. Bu sayede Allah'ın emirlerine uymaya devam edip yasaklarından kaçınarak imtihandan geçerler.²⁸⁵

İnsan kendisini diğer insanlarla kıyaslayınca daha mutsuz olur. Kibir ve haset duygusu insanın ruhunu daraltan, hayattan verim almasını engelleyen bir haldir. “Onlardan bazı kesimlere, kendilerini sınamak için dünya hayatının süsü olarak verdiğimiz şeylere gözünü dikme. Rabbinin rızkı daha hayırlı ve daha kalıcıdır.”²⁸⁶ Bu ve benzeri birçok âyette belirtildiği gibi dünya hayatında verilen nimetler, ebedî mutluluğun belirtisi değildir. Fakat bu yaklaşım insana dünya nimetlerinden yüz çevrilmesi gerektiğine dair bir mantık oluşturmamalıdır. Aksine Allah'ın emirlerine yüz çevirip verilen nimetlerin debdebesine kendini kaptıran ve bununla kibirlenip başkalarını küçük gören insanlara özenilmemesi gerektiği belirtilmiştir. Mü'minlerin helal yolla elde ettikleri nimetler yararlıdır. Onlar bu nimetlerin sarhoşluğunu yaşamazlar. Bu nimetin, bir imtihan dairesinde kendisine verildiği bilinci ile fakirlere yardım ederler, alçakgönüllü ve tevazu içinde olurlar. Bu da onları kibir ve hasetten uzaklaştırır. Mutluluklarını nimete endekslemeyiz. Onların amacı ellerinde olanla Allah'ın rızasını elde etmektir. Bu yüzden başlarına bir olumsuzluk geldiğinde ruhsal ve psikolojik olarak kendilerini dibe çekmek yerine rablerine güvenip ayağa kalkarlar.²⁸⁷

İnsan, İslamiyetin kendine verdiği değeri görünce onun sadece Allah'ın kulu olduğu için değerli olduğunu, bu değer maddi ve fiziksel etkenler ile azalıp çoğalmayacağını öğrendiğinde kendini değersiz hissetmez. Kendi değerinin ahlâki davranışlar ile doğru orantılı olduğu dürtüsü onu iyi ve güzel olanı yapmaya yönlendirir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de “Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık”²⁸⁸ buyrulur. Başka bir âyette “Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık”²⁸⁹ buyrulmaktadır. İnsana diğer yaratılanlardan daha iyi özellikler verilmiştir. Ona, düşünce, anlayış, akıl ve ilim gibi kabiliyetler ihsan edilmiştir. Bu verilen nimetleri, Allah'ın istediği şekillerde kullanırsa insanların en

²⁸⁵ Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 2/376

²⁸⁶ Tâ-Hâ, 20/131.

²⁸⁷ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/660-661.

²⁸⁸ el-İsrâ, 17/70.

²⁸⁹ et-Tîn, 95/4.

yüksek ve kemal seviyelerine ulaşacaktır.²⁹⁰ Bu motto insanı ümitsizlikten, amaçsızlıktan ve aşağılık kompleksinden uzaklaştırır. İyi hasletler kazanamaya çalışan ve kötü hasletlerden uzaklaşan insan ilk olarak kendisini geliştirir ve ruhsal çöküntüden korunur.

Sonuç olarak Kur'an-ı Kerim insana doğru olanı, emir ve yasak çerçevesinde tavsiye eder. İnsana, ahlâk kapsamında birçok davranış modelleri belirtmektedir. Bu çerçevede kendini geliştirmeye çalışan bir kimse sabırsızlık, adaletsizlik, riyakarlık ve dedikodu girdabından ruhunu ve benliğini korur. Kendine dua, tevazu, alçak gönüllülük gibi erdemler kazandırarak ruhunu besler.

2.1.1.2. Kişisel Gelişime Etkileri

Kur'an-ı Kerim'deki birçok âyet insanın dünya hayatında yapacağı iyi işlere göre cennet nimetlerini müjdelemiştir. Kur'ân muhatabını iyi amel yapmaya, güzel hasletlere sahip olmaya sevk etmeyi amaçlamıştır. Kur'ân'da cennet yaşantısı anlatılırken dünya hayatında medenî ve lüks yaşayanların dahi heveslenecekleri cazip bir üslûpla ifade edilmiştir. Tüm insanlar için cennet ve mükafatlar oldukça cezbedecek derecededir. Cennetin anlatıldığı âyetlerden bazıları şu şekildedir: “İman edip sâlih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele. Cennetlerin meyvelerinden kendilerine her rızık verilisinde, “Bu (tıpkı) daha önce (dünyada iken) bize verilen rızık!” diyecekler. Hâlbuki bu rızık onlara (dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”²⁹¹, “İman edip sâlih ameller işleyenlere gelince -ki biz kişiye ancak gücünün yettiğini yükleriz- işte onlar cennetliklerdir. Onlar orada ebedî kalıcıdırlar.”²⁹², “iman edip sâlih ameller işleyenlere gelince, Rableri onları imanları sebebiyle, hidâyete erdirir. Nimetlerle dolu cennetlerde altlarından ırmaklar akar.”²⁹³ Bu âyetlerin ortak özelliği insanı hayırda ilerlemeye teşvik etmesidir. Kötülüğü tercih etmeyip güzel ameller için çaba harcayanının mükafatının cennet olduğu bildiriliyor. “...İşte yarışanlar bunun için yarışsınlar”²⁹⁴ demek suretiyle insan, güzellikte ve iyilikte çaba harcaması için teşvik ediliyor.²⁹⁵

²⁹⁰ Mevdudî, *Tefhimü'l Kur'an*, 7/165.

²⁹¹ el-Bakara, 2/25.

²⁹² el-A'râf, 7/42.

²⁹³ Yûnus, 10/9.

²⁹⁴ el-Mutaffifin, 83/26.

²⁹⁵ Hayati Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, (İstanbul: Fecr yayınları, 2018), 107.

İnsan, yaşamı boyunca gelişen ve ilerleyen bir varlıktır. İnsanın hayatı bebeklik, çocukluk, gençlik, yetişkinlik, orta yaş ve yaşlılık diye gelişim evrelerine ayrılır. Bebeklik ve çocukluk dönemleri gelişimin ilk safhalarıdır. Burada ailesinden ve çevresinden görmüş olduğu sevgi, saygı, şefkat, merhamet, yardım, iyilik, dürüstlük ve cömertlik gibi davranışlarla kendini geliştirir. Elbette bu dönemde ailesinin ve bulunduğu çevrenin ahlâkî yapısı oldukça önemlidir. Çünkü bu değerler ileride kişinin kimliğinin oluşmasında etkilidir. İnsan olgunlaştıkça, tercihlerde bulundukça iyiyi ve güzele yönelmesi onun ruhsal, zihinsel ve ahlâkî yönden sağlıklı olabilmesi için gereklidir. Eğer insan ahlâkî değerlere önem vermezse içi boşaltılmış ve anlamsız bir yaşam sürer. Böylece hayattan zevk almaz, amaçları ve hedefleri olmaz. Sadece yaşadığı zamana odaklanan, hayatı salt maddeden ibaret gören, değerlerden uzak, kendisini geliştirmeyen, olumsuz düşüncelerle ruhunu tüketen biri olur. İslam dini ise insanın kendisini düzeltmesini, yanlışlardan uzaklaşarak olgun bir düzeye getirmesini öngörür. Buna bağlı olarak ahlâkî davranışlar insanın sağlıklı bir kişilik kazanması, kendisine ve topluma katkısı olacak erdemli davranışlarda bulunması için kabiliyeti geliştirir. Böylece insanın gelişimi ve ahlâkî bir üstünlüğe ulaşması amaçlanır.²⁹⁶

Önceki bölümde bahsedilen cimrilik, yalancılık, haset, gıybet, iftira, kıskançlık ve sabırsızlık gibi kötü hasletler ile kişi sadece çevresindekilere zarar vermez. Bu özellikler en başta insanın kendisine verdiği zararlardır. Örneğin sabırsız bir insana dönüşmek beraberinde stresle ve imtihanlarla baş edememeyi getirir. İnsanlar iki tip davranış tarzlarına ayrılırlar. A tipi davranış tarzına sahip kişilerin belirgin özellikleri, acelecilik, doyumsuzluk, saldırganlık, girişimcilik, zaman baskısı, beklentinin yüksekliği, hırs duygusu, düşmanlık duygusu, yarışma arzusu, ben merkezciliktir. Bu kişiler genellikle koşturma ve telaş içindedirler. Hayattan zevk almazlar kimseyi beklemeyi sevmezler. Karşılarındaki muhabata saygı duymadan sözünü keserler. A tipi kişilerin hayatlarında sabırsızlık hep ön plandadır. Bu insanlar başarının şartı olarak mükemmeliyetçiliği görürler. Genellikle bu bireyler kolaylıkla ümitsizlik ve kaygıya düşerler. B tipi davranış tarzına sahip kişilerin belirgin özellikleri, sakin, sabırlı, hoşgörülü, anlayışlı, karşılarındaki muhabata saygı duyan, küçük şeylerle mutlu olabilen, her konuda ölçülü olan, beklenmedik olaylar karşısında ihtiyatlı davranan, dolayısıyla empati duygusu

²⁹⁶ Hamdi Kızıler, “Ahlâkî Değerlerin Şahsiyet Oluşumuna Etkisi”, *Milli Eğitim Dergisi*, 44/204(2014), 10-11.

gelişmiştir. A tipi davranışı benimseyenler, gergin ve hızlı yaşam biçiminin neticesinde daha başarılı olmalarına karşın daha mutsuz insanlar olurlar. Kendilerine odaklanamayan, kıyas, haset ve hırs duygularıyla ruh, akıl, beden sağlıklarını kolay bozabilen insanlar olurlar. O halde “A” tipi davranışın getirebileceği olumsuzluklar sabır eğitimi ile düzelebilir. Sabır sayesinde sıkıntılar karşısında sızlanmadan, pes etmeden, tahammül göstererek başarıya ulaşılır.²⁹⁷

Dinin emrettiği davranışlar ile hayat başarısı arasında pozitif ilişki bulunmaktadır. İslamiyet kaygı ve stresi azaltarak hayatı daha olumlu bir yönden bakmaya teşvik eder. Kendilerini emirler çerçevesinde disipline eden kimseler daha sorumlu bir hayat yaşarlar. Din sayesinde insanlar kendilerinde var olan öfke kıskançlık vb. gibi olumsuz davranışları törpüleyerek yardımsever, alçak gönüllü, suç işlemekten kaçınan çevresiyle uyumlu kişiler olurlar. Din, insana dünya görüşü kazandırır. Hayatın amacını ve mesuliyetlerini bildirir, bir şahsiyet oluşturur. Bu şahsiyetin oluşması ilk olarak insanın iç dünyasında başlasa da din ona bir şuur ve farkındalık kazandırır. Çeşitli olaylar karşısında İslam dininin belirlemiş olduğu ahlâkî davranışlar ile tutarlı, dengeli, yararlı etkisi olacak tutum ve tepkiler sergiler. Böylece kişi kendi içinde oluşturduğu güzel ahlâkı dış dünyaya da yansıtarak bir bütünlük sağlayacaktır.²⁹⁸

Kur’ân-ı Kerim’de insanın başıboş yaratılmadığını, bu dünyada bir amacının ve gayesinin olması gerektiği bildirilir. “İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanneder”²⁹⁹ âyeti gereği insan sahipsiz ve amaçsız bir canlı değildir. İman eden kişiler şunu bilirler ki, iyiliklerin ve kötülüklerin bir akıbeti olacaktır. İnsan dünya hayatını ya iyilik yaparak ya da kötülük yaparak geçirir. İyilik ve güzelliklerde bulunanları yüce bir merteye beklerken kötülük yapanları aşağı seviye beklemektedir. Boşuna yaratılmadığını ve başıboş da bırakılmayacağını bilen kimse kendine emredilen şekilde yaşamaya gayret eder.³⁰⁰

Sonuç olarak, İslamiyet insanlara iyi ahlâk sahibi olmayı, kötü ahlâkî davranışlardan uzaklaşmayı emreder. Bu dünyaya gönderiliş amacını bilen kimse kendini geliştirmeyi, güzelliklerle donatmayı, kendisine ve çevresine faydalı birey olmayı

²⁹⁷ Nevzat Tarhan, *Mutluluk Psikolojisi* (İstanbul: Timaş yayınları, 2021), 27-29.

²⁹⁸ Karaca, *Din Psikolojisi*, 107-111.

²⁹⁹ el-Kıyâme, 75/36.

³⁰⁰ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l Kur’ân*, 16/319-320.

amaçlar. Bu süreçte kötü özelliklerden uzak kalarak temelde kendi gelişimine katkı sağlar. Ruhsal huzursuzluk kısmında bahsettiğimiz gibi kötü ahlâkî davranışlar kişinin etrafa verdiği zarar kadar kendi benliğine de zarar vermesi şeklinde sonuçlanır. Bir insan dedikodu yaptıkça, insanları aşağıladıkça, hırsa kapıldığı sürece, maddi açıdan ifrat ve tefrit boyutuna ulaştığında benliğini bu kötü davranışlar kaplar ve ruhunda çöküş oluşur. İyi ve güzel ahlâk, insanı çevresindekilere karşı faydalı ve yararlı olmaya, kişinin kendisini geliştirmeye teşvik eder. Hayata anlam kazandırır. Hz. Peygamber de mü'minleri her zaman güzel ahlâka teşvik etmiştir. Bir hadisin de “Sizin en hayırlınız ahlâkı en güzel olanınızdır”³⁰¹ buyurmuştur. Başka bir hadis de “Sizden biriniz iyiliğin herhangi bir miktarını sakın hakîr görmesin. Şâyet (iyilik yapmak için bir şey) bulamazsa bu durumda kardeşini güler yüzle karşılasın. Et satın aldığı veya bir tencere yemek pişirdiğinde onun suyunu bol koy ve ondan bir avuç (kâse) komşuna ver”³⁰² buyurarak mü'minleri iyilik için bir şeyler yapmaya teşvik etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de de “İnsanı önünden ve ardından takip eden melekler vardır. Allah'ın emriyle onu korurlar. Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez. Allah, bir kavme kötülük diledi mi, artık o geri çevrilemez. Onlar için Allah'tan başka hiçbir yardımcı da yoktur”³⁰³ buyrulmuştur. Bu âyette de insanın çabalaması ve bir gayret içinde olması gerektiği bildirilmiştir. İman eden kişi, iyilik ve güzelliğin ancak kendisinin emek harcaması ile kendine gelebileceğinin farkındadır. İşte bu nedenle insan kendini geliştirmeye, onu geri çeken şeylerden uzaklaşmaya gayret eder.

2.1.2. Toplumsal Etkiler

İnsanın yapmış olduğu davranışlardan toplum da ciddi oranda etkilenmektedir. Bu nedenle insan kötü ahlâkî davranışlarına devam ederse toplumda da hasarlar ortaya çıkaracaktır. Bu hasarlar toplumun adalete karşı inancının azalışı ve insanların topluma karşı güven duygusunun zedelenmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır.

2.1.2.1. Güvensizlik Ortamının Oluşması

Kur'ân-ı Kerim insana ferdi, ailevi, içtimai ve ticari alanlar gibi yaşamın her yerinde uygulaması ve kaçınması gereken sınırlar belirlemiştir. İnsan sosyal bir varlıktır.

³⁰¹ Tirmizî, “Birr”, 47.

³⁰² Tirmizî, “Birr”, 30.

³⁰³ er-Ra'd, 13/11.

Onun davranışları, ahlâkî yapısı sadece kendisini etkilemez. Yaptıklarının toplum bünyesinde ortaya çıkardığı olumlu veya olumsuz sonuçları bulunmaktadır.

İslam dinine göre insanın sorumlulukları bulunmaktadır. Sorumluluk çeşitlerini dört başlık altında sınıflandırabiliriz:³⁰⁴

a) Allah’a karşı sorumluluk. Bu hususta Bakara sûresinde (2/255) şöyle buyrulmaktadır: “Göklerdeki ve yerdeki şeyler onundur.” İnsanı yoktan var eden ve tekrar kendisine döndürecek olan Allah’tır. Her şeyin varlığının sahibidir. İnsanın sahip olduğu bütün nimetlerin kaynağıdır. İşte bu yüzden insan, Allah’ın kendini var etmesi ve ona nimetler vermesi nedeniyle O’na karşı sorumludur.

b) Kendine karşı sorumluluk. Mâide sûresinde (5/120) şöyle buyrulmaktadır: “Ey iman edenler! Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin. Siz doğru gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah’adır ve yapmakta olduğunuz her şeyi o zaman Allah size bildirecektir.” İnsanın kendisine karşı muhasebe ve murakabe sorumluluğu bulunmaktadır. İnsan davranışlarından ve kendi bedeninden sorumludur. Mesela göz, kulak, el, dil ve diğer organlarını dilediği gibi kullanma hakkına sahip değildir. İsrâ sûresinde (17/36) şöyle buyrulmaktadır: “Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.” Nitekim Yâsîn sûresinde (36/65) “O gün onların ağızlarını mühürleriz; yapmış olduklarını elleri bize anlatır, ayakları da tanıklık eder” buyrularak bu uzuvların şahitlik edeceği bildirilmiştir.

c) Başkalarına karşı sorumluluk. İslam’a göre kişi kendi yarar ve faydasına düşündüğü, yaptığı şeyleri başkaları için de yapmalıdır. Dolayısıyla ailesine, çevresine ve topluma karşıda sorumludur. Namaz, oruç, zekât ve cihat ile aynı sırada yer alan emr-i bilmaruf ve nehy-i anilmünker görevi, bu sorumluluğun ne kadar ciddi ve önemli olduğunu göstermektedir. Nitekim Âl-i İmrân sûresinde (3/110) şöyle buyrulmaktadır: “Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten meneder ve Allah’a iman edersiniz. Kitap ehli de inansalardı elbette kendileri için hayırlı olurdu. Onlardan iman edenler de var. Ama pek çoğu fasık kimselerdir.” İman eden kimselerin önemli bir vasfı çevresindeki insanlara iyiliği emredip kötülükten uzaklaştırmak. İnsanın

³⁰⁴ Murat Demirkol, “Ahlâkî Sorumluluklar” *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed., Murat Demirkol (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018), 213-215.

sadece kendisinin iyi olması yetmez iyiliği yaymak için mücadele etmesi, çaba harcaması gerekir. Bu da diğer insanlara karşı sorumluluğunun bir gereğidir.

d) Diğer varlıklara karşı sorumluluk. İnsan yaşamında her türlü tasarruf hakkına sahip değildir. Tabiattaki diğer canlılara, istediği gibi davranamaz. İslam dininde hayvanlara eziyet edilmesi yasaklanmış, onlara yardım etmeye teşvik edilmiştir. Bitkilerden ölçülü olarak yararlanmak, doğayı korumak ve ona zarar vermemek, doğada olan nimetlerden faydalanırken israftan kaçınmak emredilmiştir. Çevreye ve doğaya karşı mutedil davranmak insanın diğer varlıklara karşı sorumluluğudur.

İslam yeryüzünde barış ve huzuru hâkim kılmaya çalışan bir dindir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de "Ey iman edenler! Hepiniz topluca barış ve güvenliğe (İslâm'a) girin. Şeytanın adımlarını izlemeyin. Çünkü o, size apaçık bir düşmandır"³⁰⁵ buyrulmaktadır. İslamiyet insanları barıştan yana olmaya, iyi niyet ve hoşgörüyü esas kabul ederek bir yaşam sürmeye çağırır. İslam dininin temeli olan tevhit inancı, insanların birlik ve beraberlik içinde Allah'a yönelmelerini teşvik eder. Bu dini yaymak için gönderilen peygamberler de insanları belirli bir inanç etrafında toplayıp yeryüzünde barışçıl bir yaşam oluşturmaya çalışmışlardır. Çünkü insanın huzur ve mutluluk içinde yaşaması güvenli bir ortam ile mümkündür. Barış ve huzurun olmadığı yerlerde güven, adalet, özgürlük ve eşitlik gibi ahlâkî ilkelerden söz edilemez. Bu nedenle Allah Teâlâ iman edenlerin daima kardeşlik ve birlik içinde yaşamalarını istemektedir. Bu kardeşliğe ve güvene zarar verecek her türlü gıybet, dedikodu, iftira, cimrilik, haset, çekememezlik vs. gibi fitne ve fesada neden olacak davranışlarından kaçınmayı emretmiştir. Bu konu hakkında Kur'ân-ı Kerim'de "De ki: "Ganimetler, Allah'a ve Resûlüne aittir. O hâlde, eğer mü'minler iseniz Allah'a karşı gelmekten sakının, aranızı düzeltin, Allah ve Rasûlüne itaat edin"³⁰⁶ buyrulur. Hz. Peygamber de "Müslümana sövmek fâsıklık, onunla savaşmak küfürdür"³⁰⁷ buyurmuştur. İslam güvenli ve huzurlu bir toplum yapısına oldukça ehemmiyet göstermiştir. Bunun bir örneği olarak Müslümanların her gün defalarca birbirlerine "selamünaleyküm" ifadesiyle selam verip "aleykümselem" diye karşılık vermeleri, güven duygusunun pekişmesini sağlar.³⁰⁸

³⁰⁵ el-Bakara, 2/208.

³⁰⁶ el-Enfâl, 8/1.

³⁰⁷ Buhârî, "İman", 36; Müslim, "İman", 116.

³⁰⁸ Sabri Demirci, *Hucurât Sûresi Işığında Sosyal Hayatın Ahlâkî Prensipleri*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 103-106.

Güven duygusu insanın en temel ihtiyaçlarından biridir. Güven, insanın dış dünya ile ilişkisini düzenleyen önemli bir kaynaktır. Aynı zamanda güven duygusu, kişinin psikolojik ve sosyolojik ihtiyaçlarındandır. Güvenli bir ortamda yaşayan kişi daha aktif ve başarılı olur, fakat emniyetinden kuşku duyan kimse içine kapanır ve bu onu başarısızlığa götürür. Güven temelde bireyin, genelde toplumun ilerleyebilmesi için temel bir faktördür.³⁰⁹ Toplumda güven duygusu güvensizliğe galip gelirse barış ve huzur ortaya çıkar. İnsanların ahlâkî tutumları, toplumda güvenin olup olmadığını gösterir. Yalan, iftira, fitne, adaletsizlik, anlayışsızlık güven ortamını temelden sarsan davranışlardır.

Temelde ahlâkın amacı da insanların mutlu, huzurlu bir toplum içinde yaşamalarını sağlamaktır. İslam dini de emrettiği ve yasakladığı ahlâkî davranışlarla toplumun güven ve huzurunu sağlamayı amaçlamıştır. Bu yönüyle doğruluğa, dürüstlüğe, yardımlaşmaya, sabırlı olmaya teşvik etmiştir. Hz. Peygamber mü'minin kim olduğunu ifade ederken "Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden güvende olduğu kimsedir. Mümin de insanların canları ve mallarını kendisine karşı emniyette bildikleri kişidir"³¹⁰ buyurmaktadır. Hz. Peygamber, "Sizin en hayırlınız, kendisinden hayır umulan ve şerri dokunmayacağı hususunda emin olunandır; en şerliniz ise, kendisinden hayır ümit edilmeyen ve şerrinden emin olunmayan kimsedir"³¹¹ buyurur. Bir başka hadiste "Müslümanlar arasında aldatma olamaz. Bizi aldatan bizden değildir"³¹² buyurmaktadır. Hz. Peygamber güvenilir kimse olmaya teşvik etmiş, güvenilir olmayı yüceltmıştır. Bir kişi iman ettikten sonra güvenilir olması gerektiğini bildirilmiştir. Mü'min, toplumdan habersiz, yanlış görmemezlikten gelen birisi olamaz. Nitekim Hz. Peygamber, "Sizden kim bir münker görürse onu eliyle düzeltsin, ona gücü yetmiyorsa onu diliyle düzeltsin. Ona da gücü yetmiyorsa kalben buğzetsin. Bu da imanın en zayıf derecesidir"³¹³ buyurarak iman eden kişilerin duyarlı, sorun çözen, zulmü engellemeye çalışan kimseler olduğunu ifade etmiştir.

³⁰⁹ Hüseyin Emin Sert, "Kur'an-ı Kerim Işığında Güven Duygusunun Kaynağı Olarak Müslümanlık Bilinci", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2(2008), 198-199.

³¹⁰ Tirmizî, "İman", 12.

³¹¹ Tirmizi, "Fiten", 76.

³¹² Müslim, "İman", 164.

³¹³ Müslim, "İman", 78.

Sonuç olarak, güven ve emniyetin önemini ifade eden âyetler ve hadislerden anlaşıldığı üzere İslâm dini için güven, var olması gereken bir duygudur. Buna zarar verecek her türlü davranış ise yasaklanmıştır. Çünkü sosyolojik olarak bir toplumun bireylerinin ve kurumlarının ayakta kalabilmeleri ve ilerleyebilmeleri, ancak güven ortamıyla sağlanabilir. İnsanın, uyması gereken emir ve yasakların amacı, güven içerisinde birlikte yaşamayı mümkün kılmaktır. İslam dini de hayatı düzene koymayı ve toplum içerisinde yaşayanların karşılıklı olarak birbirlerinden emin olmalarını, saygı ve yardımlaşma içinde yaşamalarını sağlamaktır.³¹⁴ Bir toplum korku ve endişeden uzaklaştığında bildiğinde refah içinde yaşayabilir. Allah'ın, insanlar için belirlemiş olduğu sınırlar, güven ortamının temelini oluşturur. Mü'min kimseler de bu sınırlara riâyet ettiği ve topluma karşı sorumluluklarını yerine getirdiği sürece toplum güven içinde olacaktır.

2.1.2.2. Sosyal Adaletin ve Dayanışmanın Zedelenmesi

Adalet, sosyal hayatın yaşanılabilirliğini sağlayan önemli bir mefhumdur. Adalet, toplum içinde yaşayan kişinin diğer insanlara saygı göstererek, hakkı hak sahibine teslim etmesidir. Adalet kişilerin toplumda hür yaşayabilmeleri için gereklidir. Adaletin sağlanabildiği toplumlar ahlâkî açıdan kendilerini yetiştirmiş ve değiştirmiştir. Bir insanın tutum ve davranışları ahlâkî erdemlerden uzaksa o kimsenin adil olması beklenemez. Ahlâkî değerlere uymayan ve önemseyen kişi medeni de olamaz. Çünkü medeni kimseler başkalarının haklarına saygı gösterirler. İslamiyet adalet kavramına oldukça hassas davranır. Toplumdaki adaleti mecbur kılar. Buna zarar verecek her türlü olumsuz davranışı ise yasaklar. Çünkü sağlam ve mutlu bir toplum ancak adalet ile mümkündür.³¹⁵

İnsanlar yaratılış itibarı ile birbirlerine eşit değildir. Kimi daha kuvvetli ve sağlıklı kimi daha zayıf ve hasta olabilir. Aynı şekilde doğduğu aile maddi açıdan daha iyi veya kötü olabilir. Bu eksiklikler ve farklılıklar daha güçlü olanın başkalarının hakkına girme yetkisi vermez. Bu nedenle İslam kibirli olmayı başkalarını kendinden daha alt safhada

³¹⁴ Zübeyir Karataş, “Kur’ân’da Huzur ve Güven Ortamı”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/21(2022), 255-256.

³¹⁵ İsmet Kayaoğlu, “İslâm’da Adalet Mefhumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27/4 (1985), 201.

görmeyi tamamen yasaklamıştır. İman eden kimseler ister güçlü ister zayıf olsun haklının yanında durmaları gerekir.

Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de "Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa, Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. (Şahitlik ettikleriniz) zengin veya fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. (Onları sizden çok kayırır.) Öyle ise adaleti yerine getirmede nefsinize uymayın. Eğer (şahitlik ederken gerçeği) çarpıtırsanız veya (şahitlikten) çekinirseniz (bilin ki) şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır"³¹⁶ buyrulmaktadır. İslam toplumunun temel özelliği adalettir. Adalet dayalı bir toplumun oluşması içinde insanların menfaat ve hırslarından Allah'ın rızasını üstün tutmaları gerekir. Nisâ sûresi 135. âyetinde belirtildiği üzere adalet üzerinde titizlikle durulması gereken bir husustur. İman edenlerin adaleti yer yüzünde hâkim kılmaları için çaba harcamaları gerektiği bildirilir. Adalet sadece devlet liderlerinin veya hakimlerin görevi değildir. Adil olmak ve adaletli bir toplum oluşturma çabası tüm fertlerin sorumluluğudur. Adalet sağlanması için şahitlik yaparken haklı veya haksız tarafın kim olduğuna, hangi mevkide bulunduğu bakılmamalıdır. Bu nedenle mü'minler menfaat veya çıkar gözetmeksizin adaletten yana tavır sergilemeleri gerekir. Bu sayede toplumda güven inşa edilir.³¹⁷

Hz. Peygamber Veda Hutbesinde, yaratılanların Allah katında eşit olduğunu vurgulayarak insanlar arasında üstünlük olmaması gerektiğine dikkat çekerek şöyle buyurmuştur: "Ey insanlar! Biliniz ki rabbiniz birdir, atanız da birdir. Bütün insanlar Âdem'den gelmiş, Âdem de topraktan yaratılmıştır. Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap'a, beyazın siyaha, siyahın da beyaza hiçbir üstünlüğü yoktur. Allah katında üstünlük ancak takvâ ileidir. Biliniz ki bu şehriniz Mekke, bugününüz arefe ve bu ayınız zilhicce nasıl mukaddes ve dokunulmaz ise mallarınız ve canlarınız da aynı şekilde dokunulmazdır."³¹⁸

Toplumsal yapının sağlam olabilmesi adalete bağlıdır. Fertler arasında renk, ırk, makam ve mevki ayırımı olmaksızın herkes için geçerli bir adalet, toplumda güven ve huzur sağlar. Tarihe bakıldığında adaletin hâkim olduğu dönemlerde devletler refah

³¹⁶ en-Nisâ, 4/135.

³¹⁷ Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'ân*, 1/580.

³¹⁸ Buhârî, "Hac", 132; Müslim, "Hac", 147.

içinde yaşamışlardır. Hz. peygamber adaletli bir devlet yönetiminde önemli örneklik teşkil etmiştir. Bir defasında Mahzum oğullarına mensup bir kadının ganimet malından çaldığı haberi yayılır ve Hz. Peygamber'in huzuruna getirilir. Hırsızlığın cezası olarak elinin kesilmesine hükmedilir; ancak geleneğe göre soylu kabilelerden biri bir suç işlese cezası uygulanmazdı. Bundan dolayı Kureyş'in ileri gelenleri aracılığıyla Hz. Peygamberin yanına, Usame b. Zeyd'i suçun affedilmesini sağlamak için gönderirler. Üsâme'nin bu istekte bulunması Ona (s.a.v) çok ağır gelmişti bunun üzerine Hz. Peygamber ashabı toplayarak: "Ey insanlar! Sizden evvel yaşamış toplumların neden dolayı yollarını şaşırıp saptıklarını biliyor musunuz? Asilzadeleri bir hırsızlık, haksızlık yaptığı zaman onu affeder; zayıf ve kimsesizleri bir suç işler, bir şey çalarlarsa onları cezalandırırlardı. Allah'a yemin ederim ki, böylesine kötü bir hırsızlığı, suçu, Mahzum kabilesine mensup Fatma değil; kendi kızım Fatma yapmış olsaydı, kesinlikle onun elini de keserdim"³¹⁹ buyurmuştur. Bu şekilde de mü'minlere adaletin herkes için eşit olduğunu göstermiş olur.³²⁰

Allah, Müslümanları vasat bir ümmet olarak tanıtmıştır. Mü'min dengeli, ölçülü, ifrat ve tefritten uzak orta bir yol da yaşamını süren kimse olmalıdır. Hz. Peygamberde "Din kolaylıktır. Dini aşmak isteyen kimse, ona yenik düşer. O halde, orta yolu tutunuz, en iyiyi yapmaya çalışınız, o zaman size müjdeler olsun; günün başlangıcından, sonundan ve bir miktar da geceden faydalanınız."³²¹ buyurarak orta yolu takip etmeyi tavsiye etmiştir. Mü'minlere, insanların haklarını korumaları ve adalet sağlamaları görevi verilmiştir. Bu oldukça önemli ve değerli bir görevdir. İnsanın böyle erdemli bir vazifeyi gerçekleştirebilmesi için zihinsel ve davranışsal olarak kötülükten ve yasaklanan ahlâkî tutumlardan uzak durması gerekir. Erdemli bir hayat ancak adil olmayı mümkün kılabilir. Çünkü nefis ve benlik arzusu kimi zaman adaletin önüne geçer. Bu nedenle kişi ahlâkını güzelleştirdikçe adil olma becerisi de artacaktır. İslam, iman ve amel bütünlüğü olan bir dindir. Nitekim, Allah'ın emretmiş olduğu; emaneti ehline vermek, ölçüyü tartıyı tam yapmak, taşkınlık yapmamak, emanete riâyet etmek, sözünde durmak, yalan söylememek, laf taşımamak ve riyakâr olmamak gibi ahlâkî tutumların hepsi bir bütünlük sağlar. Bu bütünlüğün neticesinde adaletle dayalı ve huzurlu bir toplum meydana gelir.

³¹⁹ Müslim, "Hudut", 2.

³²⁰ Mustafa Baş, "Güven Toplumu Oluşturmanın Temel İlkeleri (Samimiyet, Kardeşlik, Adalet Ve Müsavat)", *Edebali İslamiyat Dergisi*, 1/1(2017), 142-143.

³²¹ Buhârî, "İman", 29.

Adaleti korumak, ancak Allah'ın koyduğu sınırları gözetmek ve o sınırlara uymak ile mümkündür.³²²

Sonuç olarak, Kur'an-ı Kerim insana doğru olan ve yapması gereken birçok emir, yasak ve tavsiyelerde bulunmaktadır. İnsana, ahlâkî bir yaşam için ferdî, içtimaî, ailevî, ticarî vs. gibi hususta davranış yöntemlerini öğretir. İnsan sosyal bir varlıktır ve sosyal hayatta yaşamaya ihtiyaç duyar. İşte bu nedenle sosyal hayatı yaşanılabilir kılmak o toplumdaki ahlâk ile mümkündür. Çünkü bir kimse başkalarının zarara uğrayacağını bilerek menfaati için hareket edebilir yahut cezadan kaçmanın yollarını bularak suç işleyebilir. İnsanın toplum ve kendisi için yararlı bir birey olabilmesi, onun ahlâkî ile ilgilidir. Toplumu şekillendiren ve geliştiren insandır. Kişiler, adaletli bir toplumda yaşamak istiyorlarsa bunun için çaba harcamaları gerekir. Toplumdaki her fert, toplumun adaletinden, huzurundan ve güveninden mesuldür. Bu yüzden insanlar ahlâklarını düzeltme ve iyileştirme çabasında olmalılardır. Ancak bu şekilde birbirine güvenen, dayanışma ve gelişme gayreti içinde olan bir topluluk olunabilir.³²³

2.2. Alternatif Ahlâkî Davranışlar

Kur'an-ı Kerim insanda ortaya çıkabilecek ahlakî problemlerinin ve zaaflarının yanında mü'minde olması gereken hem kendisine hem de topluma faydası olacak güzel hasletlerden bahsetmiştir. Aşağıdaki kısımda bu hasletlerden bazılarından bahsedilecektir.

2.2.1. Doğruluk (Sıdk): Yalanın Zıddı Olarak Doğruluk ve Güven İnşası

Sıdk kelimesi sözlükte, “vâkıya uygun hüküm ifade eden söz, yalanın karşıtı” diye tanımlanır.³²⁴ Âyet ve hadislerde, “hakikati konuşmak, gerçeğe uygun bilgi vermek, dürüst ve güvenilir olmak, vaadine sadakat göstermek” anlamında mastar; “hakikati ifade eden, gerçeğe uygun olan söz, doğruluk, dürüstlük, güvenilirlik” anlamında isim olarak

³²² Emine Ögük, “Adalet İlkesi, İnsan ve Toplum Üzerindeki Yansımaları: Mâtürîdî Örneği”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 37/37(2022), 23-26.

³²³ Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998), 105-107.

³²⁴ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh fi'l-luga*, (Beyrut: Darul kutubul ilmiyye, 1999) 1/580.

ifade edilir.³²⁵ Bir şeyin aslına uygun şekilde aktarılması sıdk kavramı ile ifade edilir. Genel olarak ahlâk kitaplarında sıdk ahlâkî faziletlerin başında gösterilmektedir.³²⁶

Mâverî (ö. 450/1058) doğru bilgilerin, insanlar tarafından onaylanıp ve tevâtür derecesine ulaşabilir olduğunu fakat gerçeğe aykırı bilgilerin bir itibara lâyık görülmeceğini belirtir. Kişinin doğru söylemesinin de yalan konuşmasının da sebepleri vardır. Doğruluğun sebepleri oldukça kuvvetlidir. Çünkü doğruluğun gerekliliğini akıl, din ve insan olmak oluşturur. Akıllı olmak, yalan söylemenin çirkinliğini doğru söylemenin güzel olduğunu bildirir. Akıl, insanı güzel görünen şeyi yapmaya yönlendirir. İslam dini de insana yalan söylemeyi yasaklar. Çünkü İslam dini, aklın yanlış gördüğü bir eyleme, kişiye zararı olacak tutum ve davranışlara izin vermediği için yalanı yasaklar. İnsan kişiliği de yalan söylemeyi engeller ve doğru söylemeyi sevk eder. Eğer şahsiyet, temiz fitratını korumaya devam ediyorsa hoş olmayan şeyin yapılmasını kabul etmez.³²⁷

Kur'ân-ı Kerim'de "...Artık putlara tapma pislüğünden kaçının, yalan sözden kaçının"³²⁸ buyrularak yalandan kaçınılması gerektiği belirtilmiştir. Başka bir âyette de "Yalanı, ancak Allah'ın âyetlerine inanmayanlar uydurur. İşte onlar, yalancıların ta kendileridir"³²⁹ buyrulmaktadır. Allah Teala, peygamberinin ve onun yolunda gidenlerin yalandan uzak olduğunu bildirir. Allah ve Resulüne karşı yalan uyduran kimselerin, insanların en tehlikelileri oldukları belirtilmiştir. Çünkü bir insanın hakkı reddetmesi ve yalan beyanda bulunması inkarcılığının belirtisidir. Peygamber, ashâbı ve mü'minler ise insanların en güvenilir ve doğru sözlüleri olarak bilinir. Hiç kimse onların güvenilirliğini ve sıdk sahibi oluşlarını sorgulayamaz. Nitekim müşriklerin arasında olan ve İslam dinine düşmanlık eden kimseler dahi Hz. Peygamberi yalancılıkla suçlamamıştır. Hz. Peygamber toplumda her zaman emîn sıfatı ile anılmıştır. Bundan dolayıdır ki Rum kralı, Ebu Süfyan'a Hz. Peygamber ile ilgili şu soruyu sorduğunda: Bu söylediklerini söylemeden önce onu yalanla itham eder miydiniz? Ebu Süfyan hayır cevabını vermiştir.

³²⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 582-585.

³²⁶ Mustafa Çağrı, "Sıdk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/99-100.

³²⁷ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, çev. Halit Zavalı, (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2020), 575-577.

³²⁸ el-Hac, 22/30.

³²⁹ en-Nahl, 16/105.

Bunun akabinde Rum kralı da Hz. Peygamberin yalan söylemediğini ve insanlara yalan söylemeyi reddeden kişinin Allah’a karşı da yalan söylemeyeceğini ifade etmiştir.³³⁰

Hz. Peygamber yaşayışı ve sözleri ile iman edenler için doğru sözlülüğün ve güvenilirliğin değerini bildirmiştir. Hz. Peygamber bir hadisinde “Size doğruluğu öğütlerim; çünkü doğruluk iyiliğe, iyilik de cennete götürür. Doğruluğu şîâr edinen kimse Allah katında sıddîk diye yazılır. Yalan söylemekten sizi menederim; çünkü yalan söylemek günaha, günah da cehenneme götürür. Kişi yalan söyleye söyleye nihâyet Allah katında kezzâb diye yazılır”³³¹ buyurmuştur. Başka bir hadiste “Seni şüphelendireni bırak, şüphelendirmeyene bak. Çünkü doğruluk kalbin huzura ermesidir. Yalan ise şüpheden ibarettir.”³³² buyurarak mü’min için doğruluğun bir huzur sebebi olduğunu haber vermiştir. Aynı zamanda yalan ile doğruluk arasında çok ciddi bir ayrım olduğunu “İman ile küfür, doğruluk ile yalancılık, hıyanet ile emanet bir şahsın kalbinde birlikte bulunamaz.”³³³ ifadesiyle iman ile küfür arasındaki fark kadar ciddi bir ayrımdan bahsetmiştir.

Gazzâlî ve bazı âlimler sıdkın altı çeşidinden söz eder:³³⁴

- a) Sözü doğruluğu: İnsan bir haberi verirken, geçmiş veya gelecekle ilgili bir şey anlatırken doğru bilgi vermesidir. Verilen sözlerin tutulup tutulmaması da bu kapsama girer. Olaylar hakkında doğruyu aktaran ve sözlerini tutan kimseler sadıktırlar.
- b) Niyet ve iradenin doğruluğu: Niyetlerin doğru olabilmesi için kişinin ihlaslı olması gerekir. İnsan ihlastan, samimiyetten uzaklaştıkça niyetteki ve iradedeki doğruluk oranı da azalmaya başlar. Nitekim Allah münafıkların yalancı olduklarını bildirir. Çünkü onların niyetleri samimiyetten uzaklaşmıştır.
- c) Azimde doğruluk: İnsan bazen azme öncelik vererek amele takdim eder ve kendi kendine eğer “Allah bana bir mal verirse hepsini veya yarısını sadaka olarak dağıtacağım” der. Eğer insan bu sebebini sağlam bir sebebe dayandırıyorsa doğru söylüyordur fakat bu söyleminde bir tereddüt, zaaf varsa bu azimete ve doğruluğa terstir.
- d) İşte doğruluk: Yaptığı işin hakkını vermektir. İnsanlar fark etmeseler dahi bir işi olması gerektiği gibi yapmaktır.

³³⁰ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsîrî*, 9/4579.

³³¹ Buhârî, “Edeb”, 69; Müslim, “Birr”, 103-105.

³³² Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme”, 60.

³³³ İbn Hanbel, 2/349.

³³⁴ Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûm'id-dîn*, 4/780-788.

e) Dini vecibelerini yerine getirirken doğruluk: Özellikle tasavvufî kaynaklar kulun Allah’a saygı ve bağlılığını gösteren havf, recâ, tâzim, zahitlik, rıza, tevekkül, muhabbet gibi mânevî hallerdeki doğruluk ve ihlasın doğruluğun en ileri derecesi olarak değerlendirmiştir.

Sonuç olarak kişinin sözlerine, fiillerine yalan ve ikiyüzlülük karıştırması hem toplum güvenini sarsan hem de Allah’ın memnun olmayacağı bir haslettir. Mü’minler güveni temsil eden insanlardır. Onların sözlerinde yalan olmamalı ve yalan söylemekten titizlikle sakınmalıdırlar. Yalan konuşmak kötü bir eylem olduğu için dünyada ve ahirette faydası yoktur. Yalancı kimse, vicdan azabı çeker ve toplum tarafından itibar edilmez. Bu durum insan kimliği için oldukça etkilidir. İnsan saygın bir varlıktır ve saygıyı hak eder bunu da doğruluk ile devam ettirebilir. İnsani ilişkilerin zedelenmemesi ve çevresindeki insanlara zarar vermemek için yalandan uzaklaşıp dürüst tavırlar takınılması gerekir. Yalan konuşmaktan uzaklaşan ve doğruluğu düstur edinen bir mü’min İslam’ın emrini yerine getireceği gibi toplumda saygınlık kazanıp özgüven sahibi olur.

2.2.2. Tevazu: Kibir Yerine Alçakgönüllülüğün Erdemi

Tevazu kelimesi sözlükte “kendi itibar ve derecesini düşük görmek, birine boyun eğmek” anlamına gelir.³³⁵ Kibrin karşıt anlamı olup başkalarını ezici bakışlardan ve davranışlardan uzaklaşmayı ifade eder. Türkçe’de “alçak gönüllülük” sözüne denk gelir. Tasavvuf kitaplarında tevazu hem Allah-kul ilişkisi hem de insanların birbirlerine karşı tutumu bağlamında ifade edilmiştir. Kuşeyrî (ö. 465/1072), “Tevazu Hakk’a teslim olmak ve hükmüne itiraz etmemektir” demiştir.³³⁶ Tezellül ve huşû kelimeleri tevazuya yakın anlamlar içerirler. Râgıb el-İsfahânî’ye göre tevazu ile huşû arasındaki fark, “Tevazu hem ahlâkî melekeler hem açık ve gizli fiiller için, huşû ise özellikle organların hareketleri için kullanılır, kalpteki tevazu organlara huşû olarak yansır.”³³⁷ Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) huşû kavramını “kalplerin, gizlilikleri bilen Allah karşısındaki tevazuu” diye tanımlamıştır.³³⁸

³³⁵ Mehmet Canbulat, “Tevazu”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, ed. İsmail Karagöz, (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 655.

³³⁶ Ebü’l-Kasım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Arslan Yayınları, 1980), 196.

³³⁷ Mustafa Çağrı, “Tevazu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/ 583-585.

³³⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 197.

Kur’ân-ı Kerim’de “Rahmân’ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, “selâm!” der (geçer)ler”³³⁹ buyrulmuştur. Mü’minlerin başta gelen özelliklerinden biri, yeryüzünde tevazu ile yürümeleridir. Yani yürürken kendilerini kasmazlar yapmacık hareketlerde bulunmazlar. Kibirlenerek burunları havada bir şekilde yürümezler. İnsanın yaptığı her eylemde olduğu gibi yürüyüş şeklinden de kişiliği ortaya çıkar. Kendine güvenen, ne yaptığıının farkında ve hayat amacını bilen kimse kararlı ve ciddi bir ruh özelliğine sahiptir. Kişi bu özelliğini yürüyüşüne de yansıtır yani kendinden emin, kararlı bir yürüyüşte tevazu ortaya çıkar. Tevazu ve vakar ile yürümek boynu bükük, omuzları sallanarak ölü gibi yürüyüş anlamına gelmez. Nitekim en vakarlı yürüyüş Hz. Peygambere aitti. Onun yürüyüşünü Ebu Hüreyre (r.a) şöyle tarif ediyor: “Ben Resulullah Efendimizden daha güzel birisini görmedim; sanki güneş, onun mübarek yüzünde devrediyor gibiydi. Peygamber Efendimiz (sav)’den daha hızlı yürüyen birisini de görmedim; yürürken âdetâ yeryüzü ayakları altında dörülürdü. Bizler, arkalarından giderken, geri kalmamak için büyük çaba harcardık.” Ali b. Ebu Talip de Hz. Peygamberin yürüyüşünü şöyle ifade etmiştir: “Resulullah yürürken yukarıdan iniyormuş gibi yürürdü. Bir keresinde de şöyle demişti: Yokuş yukarı çıkarken bile baş aşağı iniyormuş gibi yürürdü.” Bu yürüyüş Kur’an’ın istediği tevazu ve vakar sahibi insanların yürüyüşüdür.³⁴⁰

Hz. Peygamber bir hadisinde “Allah Teâlâ bana: O kadar mütevâzi olun ki kimse kimseye böbürlenmesin; kimse kimseye zulmetmesin, diye bildirdi”³⁴¹ buyurmaktadır. Başka bir hadisinde “Sadaka vermekle mal eksilmez. Allah Teâlâ affeden kulunun değerini artırır. Allah rızası için alçak gönüllü olanı Allah yüceltir”³⁴² buyurmaktadır. Burada mü’minlerin üç ahlâk esasından yani sadaka vermelerinden, affettiklerinden ve alçak gönüllü olduklarından bahsedilmiştir. Bir mü’min başka bir mü’mine karşı alçak gönüllü olursa Allah onu bu güzel davranışından ötürü yücelteceğini belirtiyor. Buna karşılık mü’minin, kendini üstün gören, burnundan kıl aldırmayan, büyüklük taslayan, başka insanları ezerek onlara yukarıdan bakan kimselere karşı alçakgönüllü davranması beklenmemektedir. Nitekim Mâide suresinin 54. Âyetinde “Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse, (bilin ki) Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları

³³⁹ el-Furkân, 25/63.

³⁴⁰ Kutup, *Fî Zilâli’l-Kur’ân*, 7/571.

³⁴¹ Müslim, “Cennet” 64; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 40.

³⁴² Müslim, “Birr”, 69.

sever, onlar da Allah'ı severler. Onlar mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı güçlü ve onurludurlar. Allah yolunda cihad ederler. (Bu yolda) hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmazlar. İşte bu, Allah'ın bir lûtfudur. Onu dilediğine verir. Allah, lûtfu geniş olandır, hakkıyla bilendir" buyrulur. Yani mü'minlerin alçakgönüllü davranmaları menfaatperestlik veya korkaklık değildir. İman edenler sadece Allah'ın emrine rıza göstermelerinin neticesinde kibirlenmezler, büyüklük göstermezler tam aksine yumuşak ve nazik insanlar olurlar.³⁴³

İman eden kişiler kendilerine Hz. Peygamberi örnek ve öncü kabul ederler. Hz. Peygamber hayatı boyunca vakarın, tevazunun nasıl insan hayatında var olacağını tutum ve davranışları ile örnek bir şekilde ortaya koymuştur. Enes (r.a) şöyle demiştir: "Bazen Medine'deki çocuklar gelip Rasulullah'ın (as) elini tutarlardı. Rasulullah (as) elini çocuğun elinden çeker çekmez, onu istedikleri yere götürürlerdi".³⁴⁴ Başka bir rivayette: "Hz. Âişe'ye: "Peygamber (s.a.v) evinde ne yapardı? diye sordular. O da şu cevabı verdi: Ailesinin hizmetinde bulunurdu. Namaz vakti gelince de namaza giderdi"³⁴⁵ buyrulmuştur. Bu hadislerde Hz. Peygamberin sosyal ilişkilerinde peygamber olmasına rağmen asla kibirlenmediği tam aksine etrafındaki insanlara alçak gönüllü davrandığı gâyet açıktır. Mü'min kimse de hayatının her alanında tevazu sahibi olmalıdır. Sosyal hayatında, çarşıda, okulda, komşuluk ilişkilerinde, ailesine karşı, iş yerinde, alışverişte yani insan ile muhatap olduğu her koşulda alçak gönüllüğünü sürdürmelidir.

"Allah Teâlâ bir kişiye maddî mânevî nimetler lûtfetmişse, onun gurur ve kibire kapılması değil, her şeyini veren Cenâb-ı Hakk'a şükretmesi îcab eder. Zira kulluğa yakışan tevâzû ve şükürdür. Bir kimse kendisinden daha az lûtfâ mazhar olmuş kişileri hor ve hakîr görmesi, her şeyden önce Cenâb-ı Hakk'a saygısızlık olur. Kibir, insan için en büyük nefis âfetlerindendir. Kibre dûçar olup şöhret sevdâsına tutulan bir kişi, pek çok zulümler işler de farkında bile olmaz. Netîcede kendisini alçaltıp rezil eder ve zâlimlerden olur."³⁴⁶ Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyuruyor: "Allah Teâlâ kıyamet gününde üç kişiyle konuşmaz, onları temize çıkarmaz, suratlarına bile bakmaz; onlar için acıklı

³⁴³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Riyâzû's Sâlihîn*, çev. Yaşar Kandemir, İsmail Lütfi Çakan, Raşit Küçük, (İstanbul: Kampanya Kitapları,2013), 3/ 646-647.

³⁴⁴ Buhârî, "Edeb", 61.

³⁴⁵ Buhârî, "Edeb", 40; "Ezân" 44.

³⁴⁶ Murat Kaya, *Efendimizden Hayat Ölçüleri*, (İstanbul: Kampanya Kitapları, 2007), 338.

azap vardır: Bunlar zina eden ihtiyar, yalan söyleyen hükümdar, kibirlenen fakirdir.”³⁴⁷ Âyet-i Kerime’de de “Haydi, içinde ebedî kalacağınız cehennem kapılarından girin. Büyüklük taslayanların yeri ne kötüdür!”³⁴⁸ buyrulmuştur. Kibirlenip, kendini beğenenlerin akıbetleri bildirilmiştir. İman edenlerin de dünya hayatında tevazu ve alçak gönüllü olmaları gerekir.

Sonuç olarak âyet ve hadislerden anlaşılacağı üzere tevazu göstermek kişinin kendini küçümsemesi anlamına gelmez. Alçak gönüllü olmak, sınırını bilmek ve yaratıcının kudretinin bilincinde olmanın bir göstergesidir. Kendine güvenmeyen, kişiliğini oturtmamış, var olmaya çabalayan kimseler, başkalarını aşağılayarak yükselmeye ve göz önüne gelmeye çalışırlar. Kendini bilen, yaratıcısının kudretinin farkında olan ve bu dünyada bir amaç uğruna yaşayan insanlar neye sahip olduklarını ve neye sahip olamayacaklarının bilincindedirler. İşte bu yüzden kendilerini basit gösterecek kibir duygusuna kapılmazlar. Bilinçli davranışlar sergilerler. Kur’an-ı Kerim’de “Biz onları yeryüzünde parça parça topluluklara ayırdık. Onlardan iyi kimseler vardır. İçlerinden öyle olmayanları da vardı. Belki dönüş yaparlar diye de onları güzellikler ve kötülükler ile sınadık” buyrulmuştur. Mü’minler de Allah’ın kendilerine verdiği nimetler ile imtihan edileceklerini bilirler. Aynı şekilde bir başkasına kendisine verilen nimetler verilmemişse o kimsenin de yokluk ile imtihan edildiğinin farkındadırlar. Bu nedenle mütevazı olmak bir bilinçle mümkündür. Tevazu hasletine sahip insanlar çevreleri tarafından sevilirler. Çünkü onlar etrafındaki insanları aşağılamazlar ve yargıda bulunmazlar.

2.2.3. Sabır ve Şükür: Zorluklara Karşı Mü’minlerin Alternatif Tutumları

Sabır, menfi bir durum ile karşılaşınca iyi hali devam ettirmektir. Tahammülü güç ve kişinin nefesine ağır geldiğinden dolayı yapmakta zorlandığı şeyleri yapması, zorluklara karşı direnmesidir. Sabır iki şekilde ortaya konulur. Birincisi, insanın fiziki yapısını zorlayan eylem ve fiilleri sabredip sonuna kadar yerine getirmesidir. Bu sabır, ibadetleri yapmak veya daha farklı işleri devam ettirmek olabileceği gibi kişinin kendi elinde olmadan ve başka etkenlerden kaynaklanan zorluklara sabır göstermesidir. Bu zorluklar hastalık, büyük kazalar olabilir. İkincisi, insanın nefesine karşı sabır

³⁴⁷ Müslim, “İman”, 172; Tirmizî, “Cennet”, 25

³⁴⁸ en-Nahl, 16/29.

göstermesidir. Kişi midesine ve şehvi arzularına karşı sabır gösterirse kendisini haramlara karşı korur ve bu sayede günaha girmemiş olur.³⁴⁹

“Andolsun, mallarınız ve canlarınız konusunda imtihana çekileceksiniz. Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden ve Allah’a ortak koşanlardan üzücü birçok söz işiteceksiniz. Eğer sabreder ve Allah’a karşı gelmekten sakınırsanız bilin ki, bunlar (yapmaya değer) azmi gerektiren işlerdendir.”³⁵⁰ Âyetinden anlaşıldığı üzere Allah, mü’minlere başlarına gelecek imtahanları haber vererek bu imtihandan nasıl başarıyla çıkacaklarını bildiriyor. Kur’anî direktif, iman eden kimseye bu yolda ilerlerken düşmanları tarafından zorbalığa uğrayacağını, onun aleyhinde boş iddialar ortaya atılabileceğini, hoşlanmayacağı ve eziyet verici şeyler ile karşılaşacağını belirtiyor. İnsanın bu yolda devam edebilmesi için desteğe ve itici bir güce ihtiyacı vardır. Bu ise sabır ve takva olur. O zaman imtahanlara ve güçlüklerle bakış değişir, onların üstesinden daha kolay gelinerek vadedilen bu yolda doğru yol alınabilir.³⁵¹

İnsan ömrü boyunca Allah’ın kendisine vacip kıldığı uygulamalara, sakınması ve terk etmesi gereken davranışlara muhataptır. Bunları yerine getirmesi için irade ortaya koyması gerekir. Hayatı süresince insanın karşılaştığı şeyler iki kısımdır. İlki kişinin nefesine ve arzularına uygun olan davranışlar diğeri de isteklerine zıt olan davranışlardır. Bu süreçlerden geçerken istenilen gibi davranılması ancak sabır ile mümkündür. Örneğin kişinin arzularına uygun olan sıhhat, mevki ve makam, kazanç, selamet gibi mubah olan şeyleri elde edebilmek ve onları Allah’ın istediği şekilde devam ettirebilmek için sabır gerekir. İnsan, mal sahibi olabilir ama ona meyletmemesi ve nefesine uyup büyüklük göstermemesi için sabır ile irade göstermesi gerekir.³⁵²

Hız. Peygamber (s.a.v) sabrın önemi hakkında, “...Kim sabrederse, Allah ona dayanma gücü verir. Kimseye sabırdan daha hayırlı ve daha geniş bir ikram verilmemiştir.”³⁵³ buyurmuştur. Başka bir hadiste ise “Mükâfatın büyüklüğü, sıkıntının büyüklüğü nispetindedir. Allah Teâlâ bir topluluğu severse onları sıkıntıya uğratar. Kim hâline razı olursa Allah da ondan razı olur. Kim de başına gelenden dolayı öfkelenirse

³⁴⁹ Gazâlî, *İhyâ’u Ulûm’id-dîn*, 4/ 135-139.

³⁵⁰ Âl-i İmrân, 3/186.

³⁵¹ Kutup, *Fî Zılâli’l-Kur’ân*, 2/ 281-283.

³⁵² İbn-i Kayyım El-Cevziyye, *Uddetu’s-sabirin ve zahiretu’s-şakirin*, çev. Zeynel Abidin Tatlıhoğlu, (İstanbul: insan yayınları, 2022), 62-63.

³⁵³ Müslim, “Zekât”, 124.

gazaba uğrar.”³⁵⁴ buyurmuştur. Hz. Peygamber sözlü ve fiili olarak sabrın mü'minlerin hayatında önemli bir yer teşkil ettiğini belirtmiştir.

Sabırla birlikte şükür de oldukça önemlidir. İnsan şükredeceği şeylerin farkında olduğunda, sabır ve irade ile gerçekleşen davranışlar ortaya koyması kolaylaşır. Şükür kelimesi, “nimeti tasavvur edip onu göstermek, nimet vereni keşfedip ortaya çıkarmaktır. Onun karşıtı, nimeti unutmak ve onu gizlemektir. Kişinin kendisine nimet verenin zikriyle dolup taşmasıdır.”³⁵⁵ anlamına gelir.

Allah Kur'an-ı Kerim'de “Eğer şükreder ve iman ederseniz, Allah size niye azab etsin ki? Allah, şükürün karşılığını verendir, hakkıyla bilendir”³⁵⁶ buyurmaktadır. Allah insanlara ceza vermek de ısrarcı olmaz bilakis onları affetmek için türlü bağışlanma yollarını gösterir. Dünya imtihan için yaratılmıştır. Bu imtihan, insanın hoşuna giden lütuflar gibi insanın hoşuna gitmeyen cezalarda ortaya çıkarır. İnsanlar, imtihan sürecinde yapmış oldukları seçimler ve davranışlar ile ortaya çıkacak sonuçları seçmiş olurlar. Mealini verdiğimiz âyette geçtiği üzere iman ettikten sonra kendine verilen nimetlerin farkında olan ve bunların şükürünü yerine getiren, aynı zamanda bunu hem kalbiyle tasdik eden hem de sözlü olarak ifade eden bir kişiye neden azap edilsin? Yani Allah'ın yarattığı kullarına mükafat vermesi veya onlara ceza vermesi O'nun için büyüklük veya noksanlık ifade etmez. Şüphesiz O mutlak kâmilidir. Bu ilke etrafında iman yerine küfrü seçen, şükür yerine nankörlüğü seçen kimseler akıbetlerinin faili kendileri olduklarını bilmeleri gerekir.³⁵⁷

Şükür üç şekilde olur:³⁵⁸

a) Kalp ile yapılan şükür. Nahl sûresinde (16/78) şöyle buyrulmaktadır: “Allah, sizi analarınızın karnından, siz hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi.” âyette sözü edilen organlar hem birer nimet hem de şükür aracıdırlar. Kalp ile şükretmek, nimeti kendisine veren yaratıcıyı düşünmeyi ve bu yaratıcıya kalben saygı göstermek ile mümkün olur. Şükreden bir kalp, sahibini dünya ve ahiret mutluluğuna erdştirir. Nitekim Hz. Peygamber “En değerli şey

³⁵⁴ Tirmizî, “Zühd”, 56.

³⁵⁵ İsfahânî, “Şükür”, 461.

³⁵⁶ en-Nisâ, 4/147.

³⁵⁷ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2/169.

³⁵⁸ Hasan Bulut, “Kur'an Bağlamında Sabır ve Şükür İlişkisi”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/16(2020), 343-346

Allah'ı devamlı hatırlayan dil, Allah'ın nimetlerine şükrederek kulluk yapan kalp, imanı konusunda erkeğine yardımcı olan kadındır.”³⁵⁹ buyurmuştur.

b) Dil ile yapılan şükür. Duhâ sûresinde (91/11) şöyle buyrulmaktadır: “Rabbinin nimetine gelince onu minnet ve şükranla an.” Allah'ın verdiği nimetlerin farkında olup bunu dil ile söylemek şükürdür. Bunları görmemezlikten gelip anmamak, söylemekten kaçınmak nankörlüktür.

c) Beden ile yapılan şükür. A'raf sûresinde (7/179) şöyle buyrulmaktadır: “Bunlar cehennem için yaratılmıştır, onların kalpleri vardır anlamazlar, gözleri vardır görmezler, kulakları vardır işitmezler, bunlar hayvanlar gibi hatta daha aşağıdadırlar” insan gerçeği görmemeyi tercih ettiğinde, gözleri ve kulakları gereken işlevini yapamaz hale gelir. Ona verilen nimetleri, şükür nedenlerini göremez ve duyamaz. Halbuki Allah (c.c) Nahl sûresi 78. âyette bildirdiği üzere kalbimiz, gözlerimiz ve kulaklarımız O'nu şükretmemiz için bize verilen nimetlerdir.

İman eden bir kimse hayatı boyunca sabır ve şükür bilincinde olmalıdır. Karşılaştığı bollukta ve darlıkta sabırlı davranmalıdır. Allah'ın kendisine vermiş olduğu sağlık, evlat, kazanç, sâlih insanlar vs. gibi nimetleri fark edip bunun şükrü içinde olmalıdır. Başına gelen zorluklar ve imtihanlar karşısında “Hiç şüphe yok ki Allah sabredenlerle beraberdir”³⁶⁰ âyeti gereği Allah'la ilişkisini sağlamlaştırıp ondan yardım istemeli ve bu süreci sabır ile aşmalıdır. Şükretmeyi ve sabretmeyi bilen insanın özsaygısı gelişir ve bu kişi sorumluluk duygusu kazanır. Aşırı hırs veya nankörlük ile kendini yıpratmaz çünkü iç dünyası zenginleşmiştir ve olayları daha farklı perspektiften değerlendirebilir. Şükür ve sabır bilincine sahip insanlar hayatı olması gerektiği gibi en doyurucu şekilde yaşayan örnek insanlar olurlar.³⁶¹

2.3. Kötü Özelliklerden Kurtulma Yolları

Her insanın hatası ve yanlış davranışı olabilmektedir. İslam dininin mü'minlerden isteği bu yanlışları fark etmeleri ve uzaklaşmalarıdır. Bunun için tevbe etmek, ibadet ve duaya yönelmek, içsel sorgulama yapmak gibi belli yollar bulunmaktadır.

³⁵⁹ İbn Mâce, “Nikah”, 27.

³⁶⁰ el-Bakara, 2/153.

³⁶¹ Doğan Karacoşkun, “Şükür Psikolojisi”, *Somuncu Baba Dergisi*, 100 (2009), 53-55.

2.3.1. Tövbe: Hatalardan Dönme ve Affedilme Süreci

Sözlükte tevbe (tevb, metâb) “geri dönmek, rücû etmek, dönüş yapmak” anlamındadır ve “dinde yerilmiş şeyleri terk edip övgüye lâyık olanlara yönelme” biçiminde tanımlanır.³⁶² Tövbe kelimesi Allah’a nisbet edildiğinde “kulun tövbesini kabul edip lutuf ve ihsanıyla ona yönelmesi” anlamına gelir. Tövbe etmek pişman olmanın sonucudur. İnsan yaptığı veya yapmadığı eylemlerden pişman olunca affedilmek için Allah’a tövbe eder ve af diler. Çünkü kişi yaptığı bu hatalarla Allah’tan uzaklaşmaya başlar. Tekrar yakınlaşmak ve bu baği onarmak için tövbe etmesi onun gösterdiği bir çabadır.³⁶³

Pişmanlık duygusunu insan dünyada ve ahirette yaşar. Ahirette yaşanan pişmanlığın geri dönüşü ve telafi imkânı yoktur. Ahirette pişmanlık duygusunu münafıklar, müşrikler ve kafirler yaşarlar. Kur’ân-ı Kerîm’de “Yüzlerinin ateşte bir yandan bir yana döndürüleceği gün, “Keşke Allah’a ve Resûl’e itaat edeydik” diyecekler”³⁶⁴ buyrulmaktadır. Başka bir âyette “Ateşin karşısında durdurulup da ‘Ah, keşke dünyaya geri döndürülsek de Rabbimizin âyetlerini yalanlamasak ve mü’minlerden olsak’ dedikleri vakit (hâllerini) bir görsen!”³⁶⁵ buyrulur. Cehennem sahnelerinde pişman olan insanlardan oldukça sık bahsedilir. Bir diğer âyette “Neredeyse cehennem öfkeden çatlayacaktır! Oraya her bir topluluk atıldıkça oranın bekçileri onlara, ‘Size bir uyarıcı gelmemiş miydi?’ diye sorarlar. Onlar da şöyle derler: ‘Evet, bize bir uyarıcı gelmişti. Fakat biz onu yalanlamış ve Allah hiçbir şey indirmemiştir. Siz ancak büyük bir sapıklık içindesiniz’ demiştik.” Yine şöyle derler: ‘Eğer kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şu alevli ateştekilere olmazdık.’”³⁶⁶ buyrulmuştur. Bu âyetler ahirette pişmanlığın ve keşkelerin bir önemi olmadığını artık her şeyin sonu olduğunu gözler önüne koymaktadır. Kişi tüm gerçekliğe şahit olduktan sonra, geri dönüp bir daha bu yanlışları yapmayacağını ifade etse dahi verilen süre dolmuştur. Bu yüzden ahirette yaşanan pişmanlığın hiçbir kazancı ve faydası yoktur.

³⁶² İsfahânî, *el-Müfredât*, 200-201.

³⁶³ Bekir Topaloğlu, “Tövbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41/ 279-283.

³⁶⁴ el-Ahzâb, 33/66.

³⁶⁵ el-En’âm, 6/27.

³⁶⁶ el-Mülk, 67/8-10.

İslam'ın insan kalbinde oluşturduğu değerler vesilesiyle insan, hata ve yanlış yaptığında pişmanlık hisseder. Bu sayede kişi içsel ve çevresel olarak etkilenir. İç hesaplaşmalarda bulunur ve bunun sonucunda keşkeler ortaya çıkar. İnsanın içinde keşke düşüncesi arttıkça tövbe etmeye meyleder ve dünyadaki pişmanlıklar ortaya çıkar. Dünyada pişman olmak Allah'ın kullarından istediği bir davranıştır. Çünkü dünyadaki keşkeler tövbesi olan pişmanlıklardır. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Allah Teâlâ'nın mümin kulunun tövbesinden duyduğu sevinç tasvir edeceğim şu kişinin sevincinden çok daha fazladır: Adam tek başına tehlikeli bir yolda yiyeceğini ve içeceğini taşıyan bineğiyle yolculuk yapmaktadır. Bir yerde durup dinlenirken kısa bir süre uyur. Uyanınca bineğinin ortadan kaybolduğunu görür. Uzun zaman ararsa da bulamaz. Bu sırada aşırı derecede bunalmış ve susamıştır. Nihâyet, ‘Dinlendiğim yere gideyim de orada öleyim’ der. Bu yerde kısa bir ara uykuya dalıp uyanınca bineğini karşısında görür. O kadar sevinir ki, ‘Allah’ım! Sen benim rabb im, ben de senin kulunum’ diyecek yerde, ‘Sen benim kulum, ben de senin rabbinim!’ der.”³⁶⁷

Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Ancak tövbe edip durumlarını düzeltenler ve gerçeği açıkça ortaya koyanlar (lânetlenmekten) kurtulmuşlardır. Çünkü ben onların tövbelerini kabul ederim. Zira ben tövbeleri çok kabul edenim, çok merhamet edenim.”³⁶⁸ Bu âyette pişman olup tövbe ederek sözlerini ve fiillerini düzeltenlere bir istisna yapılmıştır. Alimlere göre, tövbe ettikten sonra kişinin hayatındaki ameller değişmiyorsa sözlü olarak tövbeyi dile getirmek bu istisnaya dahil olmak için yeterli değildir. Eğer kişi irtidat etmişse ve tövbe ediyorsa dine dönmesi gerekir veya kötü bir eylem gerçekleştirmişse tövbede bulunduktan sonra bu eylemi bir daha yapmaması ve geri dönmesi beklenir. Yani tövbe bir bütündür. İnsan tövbe ederken kalbi, sözü ve eylemleri birbirine uyumlu olmalıdır.³⁶⁹

Allah Teâlâ Nisâ sûresinde (4/17) ise şöyle buyurmaktadır: “Allah katında (makbul) tövbe, ancak bilmeyerek günah işleyip sonra çok geçmeden tövbe edenlerin tövbesidir. İşte Allah, bunların tövbelerini kabul buyurur. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.” Anlaşıldığı üzere bilmeyerek günah işlemek, cehaletle günah işlemek anlamındadır. Cehalet, Arap dilinde basit bilgisizlik anlamında kullanılmaktadır.

³⁶⁷ Buhârî, “Da‘avât”, 4; Müslim, “Tevbe”, 1-8

³⁶⁸ el-Bakara, 2/160.

³⁶⁹ Kurtubî, *el-Câmiu-Ahkâmî'l-Kur‘ân*, 2/419.

İnsan yaptığı davranışın kötü ve yanlış olduğunu bilir fakat kimi zaman arzu ve istekleri yüzünden kimi zaman da kızgınlık ve öfke yüzünden muhakeme kabiliyetini yitirip hakkı unutmaması sonucunda hatalar ve yanlışlar yapar. Örneğin Yusuf sûresinde (12/33) Yusuf kıssası anlatılırken Hz. Yusuf: “O kadınlara meyledersem cahillerden olurum” diyor. Yani nefse uyup yanlış yapmak anlamında ifade edilmiştir. Kişi inanan biri ise bilerek ve sonuçlarının farkında olarak Allah’ın buyruklarına karşı gelmez. İnsan günahı bir anlık istek ve heva duygusunun altında kalarak yapar. Samimi bir mü’min de bu hatayı yaptıktan sonra pişman olur ve tövbe ederek hatasını terk eder. İnsan yaptığı hatalardan pişman olmadığı da yanlışlarının üzerinden zaman geçtikçe kalbi kararır ve duyarlılığını yitirir. Sonuçta yanlışlar içinde kalır ve bu kişinin tövbesi oldukça güçleşir. Yapılan yanlışlardaki devamlılık insanın inancını ve toplumun huzurunu gün geçtikçe sarsar.³⁷⁰

Allah, mü’minlerin hata yapmamalarını değil hata yaptıktan sonra tövbe etmelerini ister. Sahâbîler, Hz. Peygamberin yanında iken duydukları dinî hassasiyeti yanından ayrıldıktan sonra kaybetmelerinden endişe duymaları üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Benim yanımdan ayrıldıktan sonra eski halinizi koruyabilseydiniz melekler ziyaretinize gelirdi. Siz günah işlemeyen kimseler olsanız Allah bu fiili işleyen başka bir topluluk yaratır ve onların günahlarını bağışlardı”.³⁷¹ Hata yapmak da tövbe etmek de kula mahsus hallerdir. İnsan hata yapmaktan daha çok hatada ısrar edenlerden olmaktan korkmalı ve sakınmalıdır. Resûlullah bir hadisinde “Şunu iyi bilin ki Allah kuluna annenin evlâdına karşı beslediği şefkatten daha çok merhametlidir” buyurmuştur.³⁷² Mü’minlerin, Allah’ın rahmetinden ve merhametinden umutlarını kesmemeleri gerekir. Bir hatadan samimi bir şekilde pişman olup dönerlerse Allah’ın, onların tövbelerine merhametiyle karşılık vereceğini bilmelidirler.

İnsan bir yanlış yaptığında, sadece kendisinin hata yaptığını düşünerek kendini demoralize etmemelidir. Hatalar tüm insanlar için geçerlidir. Yanlış yapmamak değil yanlıştan dönebilmek bir erdemdir. Allah (c.c) Fâtır sûresinde (45/45) “Şâyet Allah insanları yapıp ettikleri yüzünden hemen cezalandıracak olsaydı, yerin üstünde tek bir canlı bırakmazdı; fakat onlara belirlenmiş bir vadeye kadar mühlet veriyor. Vadeleri dolduğunda ise (herkes anlayacaktır ki) Allah kullarını hakkıyla görüp bilmektedir”

³⁷⁰ Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’ân*, 1/486-487.

³⁷¹ Müslim, “Tevbe”, 9-11.

³⁷² Buhârî, “Edeb”, 18; Müslim, “Tevbe”, 22.

buyurmaktadır. Râzî bu âyeti “Allah insanları, zulümleri sebebiyle hemen muaheze etmez. Çünkü insan (zaten) çok zalim ve câhildir. O, ancak onları, zulümlerinde ısrar edişleri ve insanların artık onların iman edeceklerine dair ümitleri kalmadığı zaman muaheze eder. Binâenaleyh onların içinde, iman edecek hiç kimse kalmayınca, Allah yalanlayan bu kimseleri toptan imha eder.”³⁷³ şeklinde yorumlamıştır. Allah insanların yaptığı yanlışlara karşı onlara mühlet verir bilinçli farkındalığı olan insanlar, bu süre içinde yanlışından dönüp tövbe edenler. Verilen mühleti fark etmeyip sürelerinin sonuna kadar hatalarında ısrar edip yeni hatalar yapmaya çekinmeyen insanlar şuursuz bir şekilde hayatları devam ettirenlerdir.

Tövbe imkânı Allah’ın kullarına vermiş olduğu bir nimettir. Kulun bu nimetin farkında olması gerekir. Günah işlemekten kaçınacağı gibi Allah’ın kendisini affedeceği bilincinden de uzaklaşmamalıdır. Nitekim Kur’an’ı Kerim’de “Melekler: ‘Seni gerçekten müjdeliyoruz. Sakın Allah’ın rahmetinden ümidini kesenlerden olma!’ dediler. (İbrahim:) dedi ki: Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser?”³⁷⁴ buyrulur. İman edenler Allah’ın rahmetinden ümit kesmezler. Yaptıkları hatalardan sonra ümitsizliğe düşmezler ve hatalarını terk ederek sâlih amellerde bulunurlar. Allah’ın kullarına diğer bir nimeti işledikleri sâlih ameller ile hatalarını hayra çevirecek olmasıdır. Bir âyette “İman edip sâlih amel işleyenlerin kötülüklerini elbette örteceğiz. Onları işlediklerinin daha güzeliyle mükâfatlandıracağız.”³⁷⁵ buyrulmaktadır. İslam dininin değer verdiği ve insanlara öğretmek istediği temel prensiplerden biri de şudur: İnsan neye inanırsa insansın, ne kadar yapmaması gereken yanlış işler yaparsa yapsın onun için kurtuluş her zaman vardır. Kişi içtenlikle samimi bir şekilde Allah’a yönelirse ve ruhunu arındırmak için yanlışlarından pişman olup tövbe ederse bu yaptığı tüm hatalar silinip temizlenecektir. Sonrasında o kişi tertemiz bir mü’min olarak hayatına devam edecektir. Allah, kulunun bu davranışına karşılık yaptığı iyi işleri hak ettiğinden onu daha güzeliyle ödüllendirecektir. Bu inanış insanın hayat boyunca maddi ve manevi bir şekilde hep daha iyiye gitmesine katkı sağlayacaktır.³⁷⁶

³⁷³ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, 18/431-432.

³⁷⁴ el-Hicr, 15/55-56.

³⁷⁵ el-Ankebût, 26/7.

³⁷⁶ Hayreddin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/254-255.

Sonuç olarak, İslam insanın suçluluk duygusunun altında ezilmesini istemez. Ona geri dönüş, tövbe etme imkânı tanır. İnsan bu imkânı kullandığında kendini değersiz görme ve kendine olan saygısını yitirmesini engeller. Tövbe bilinci insandaki farkındalığın yükselmesini sağlar. Bu bilinçte olan kişi büyük hatalardan daha çok kaçınmaya dikkat eder ve küçük hataları da devamlı yapmaz. Bu sayede insanın kalbi, kararmamış, vicdanı huzura ermiş olur. Yaptığı hataları doğru bir şekilde değerlendirip bu süreci İslam'ın istediği şekilde pişman olup, af dileyerek yöneten kişi yaptığı seçimlerin sorumluluklarını aldığı için daha mutlu ve daha huzurlu olacaktır. Nihâyetinde bu dünyada tüm insanların yanlışları ve keşkeleri vardır. Bu keşkelerden dönmek ve telafi etmek imkânsız değildir. Allah insanlara bu kapıyı tüm merhametiyle açmıştır. O imkânı değerlendirmek için farkında olmak ve bilinçli bir yaşam sürmek gerekir. Bu sayede mü'minler tövbe ederek yeni bir başlangıç yaparlar, hatalarını yapmaya devam etmezler.

2.3.2. İbadet ve Dua: Manevi Arınma Aracı Olarak İbadet

İbadet kelimesi sözlükte “boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma” anlamlarına gelir.³⁷⁷ Terim olarak, kişinin Allah'a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O'nun hoşnutluğunu kazanmak arzusuyla yaptığı belirli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlar için kullanılır. Daha geniş bir ifade aynı mahiyetteki düşünüş, duyuş ve sözleri de ifade eder. İslâmî literatürde kulluk duyarlılığı, Allah' karşı tazim ve itaat bilinci için ubûdiyyet ve ubûdet kelimeleri kullanılmıştır.³⁷⁸ Râgıb el-İsfahânî ibadeti “alçak gönüllülüğün en ileri derecesi”, ubûdiyyeti ise “alçak gönüllülüğün dışa vurulması” şeklinde açıklamaktadır.³⁷⁹

Dua kelimesi ise, “çağırma, seslenmek, istemek; yardım talep etmek” manasındaki da‘vet ve da‘vâ kelimeleri gibi mastar olup, “küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya vâki olan talep ve niyaz” anlamında isim olarak da kullanılır.³⁸⁰ Terim olarak, Allah'a sunulacak isteklerin dile getirilmesine dua denilir. Allah'ın yüceliği karşısında kulun acizliğini itiraf etmesi, sevgi ve saygı duyguları içinde Allah'ın ikramını ve yardımını istemesi anlamına gelir.³⁸¹ Dua, Allah ile kul arasında gerçekleşen bir

³⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/273.

³⁷⁸ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kamûs* (Beyrut: Daru's-Sadîr, 1966), “abd” 2/410.

³⁷⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 667-668; Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 19/ 233-235.

³⁸⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 383-384.

³⁸¹ İbn Manzûr, *Lisanü'l Arab*, 2, 1385.

diyalogdur. Bunun için Allah, yarattıklarını kendi varlığından haberdar eder, yaratılarda varlığının farkında olarak kendisinden daha üstün olan yaratıcısına ümit ve tazim hisleriyle taleplerini ihtiyaçlarını duyurarak irtibat kurar.³⁸²

İslam dininde Allah'ın emirlerine ve yasaklarına uymak birer ibadettir. Bu ibadet tüm canlılar için mecburidir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "Görmedin mi ki şüphesiz, göklerde ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah'a secde etmektedir. Birçoğunun üzerine de azap hak olmuştur. Allah, kimi alçaltırsa ona saygınlık kazandıracak hiçbir kimse yoktur. Şüphesiz Allah, dilediğini yapar."³⁸³ buyrulmaktadır. Allah'ın yarattığı canlılar şuurlu ve şuursuz olarak ikiye ayrılır. Akıldan mahrum olanlar âyetle geçtiği gibi "güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar" bunlar şuurları olamadığı için ilahi kanun gereği Allah'a her daim boyun eğmekte, kendilerine ait hal dilleriyle O'nu tüm noksanlıklardan tenzih etmektedirler. Akıllı ve şuurlu varlıklar ise insanlar ve cinlerdir. Bunlar Allah'a ibadet ve itaatlerini tercihleri sonucunda yaparlar, çünkü seçme şansları vardır. İnsan Allah'a itaat ve ibadet edeceği gibi başka varlıklara da itaat ve ibadette etmemelidir. İman edenlerde bu tercihlerini açıkça beyan etmişlerdir.³⁸⁴ Fâtiha sûresinde (1/5) geçtiği üzere, "(Allah'ım!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz." derler. İslam dininde ibadet, niyete bağlı yapılan ve bundan dolayı da sevap kazanılan, Allah'a yaklaştıran bir itaattir. İbadetin bu amaçlara ulaşabilmesi için kime yapıldığının bilincinde ve farkında olmak gerekir. Çünkü Allah'ın, mü'minlerden istediği tek ibadet kendine yapılındır. Başkası için yapılan ibadet Allah'a yakınlaştırmak yerine uzaklaştırır ve bir itaat olmaz. Yani ibadette esas olan, kişinin ruhen ve bedenen bütün varlığıyla şuurlu bir şekilde yalnız Allah'a itaat etmesidir. Kısaca bilgi ve isteğe dayanan şuurlu ibadet, ruhun ve kalbin bir olmasıyla sonuçlanır.³⁸⁵

Mü'minlerin hayatında ibadet gibi dua da çok önemli bir yere sahiptir. Kur'an-ı Kerim'de "(Ey Muhammed!) De ki: Duanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin! Siz yalanladınız. Öyle ise azap yakanızı bırakmayacak."³⁸⁶ buyrulmuştur. İnsan aciz ve

³⁸² Osman Cilalı, "Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/ 529.

³⁸³ el-Hac, 22/18.

³⁸⁴ Ömer Çelik, *Hakk'ın Dâveti Kur'an-ı Kerim Meâli ve Tefsiri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2013), 3/400.

³⁸⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/102-103.

³⁸⁶ el-Furkân, 25/77.

çaresiz olduğunu Allah'a yapmış olduğu dualarla gösterir. Allah Teâlâ'ya dua etmek, O'nun yüceliğine, kudretine, cömertliğine, azametine boyun eğmektir. Mü'minler dua ile yaratıcının yüceliğine sığınır ve yardım isterler. Dünyada tek olmadıklarını, her an Allah'a dua ederek ondan yardım isteyeceklerini bilirler. Kur'ân-ı Kerim'de peygamberlerin yaptığı birçok dua ve mü'minlerinde yapabilecekleri dualar mevcuttur. Örneğin, Hûd sûresinde (11/47) geçen Nuh (a.s) duası: "Rabbim! Şüphesiz ben senden hakkında bilgim olmayan şeyi istemekten sana sığınırım. Eğer beni bağışlamaz ve bana acımazsan, şüphesiz ziyana uğrayanlardan olurum." İbrahim sûresinde (14/40-41) geçen İbrahim (a.s) duası şöyledir: "Rabbim! Beni namaza devam eden bir kimse eyle. Soyumdan da böyle kimseler yarat. Rabbimiz! Duamı kabul eyle. Rabbimiz! Hesap görülecek günde, beni, ana-babamı ve inananları bağışla." Tâhâ sûresinde (20/25-28) geçen Mûsâ (a.s) duası ise şu şekildedir: "Rabbim! Göğsümü genişlet, işimi kolaylaştır, dilimin düğümünü çöz ki sözümü iyi anlasınlar." Bu dualar iman edenler için birer örnek oluşturur. İnsanın nefesine karşı, güçlenmesi ve onun isteklerini susturabilmesi için Allah'tan yardım istemeli ve duada bulunmalıdır.

Dinin oluşturduğu maneviyat, insanın hayatta başına gelebilecek iyi ve kötü olayların üstesinden gelebileceği kabiliyeti kazandırır. "Psikanalitik kurama göre duanın katartik etkisi vardır; davranışçı ekole göre dua, davranış değişikliğinde bir araç, bir pekiştiricidir; bilişsel ekole göre dua, işlevsiz düşünce veya yanlış inanışların düzeltilmesinde, zihinsel süreçlerin yeniden düzenlenmesinde bir araçtır; varoluşçu ekole göre varoluşsal sorunlar (ölüm, yalnızlık, anlam) duada yansımaları bulur."³⁸⁷ Dinin gereği olarak yapılan ibadet ve duaların insan hayatına faydalarını şu şekilde örneklendirebiliriz:³⁸⁸

- a) Din insana ölüm, hastalık gibi zor zamanlarla başa çıkabilmede yardımcı olur.
- b) Dindar kimseler, ruhen ve bedenen daha sağlıklı olurlar. Hastalık ve ameliyatlardan sonra daha hızlı toparlanırlar.
- c) Dindar insanlar yaşamdan daha çok zevk alırlar. Ve diğer insanlara karşı daha duyarlı, anlayışlı, empati ve diğerkamlıkları gelişmiştir.

³⁸⁷ Zuhâl Ağılkaya Şahin, *Psikoloji ve Psikoterapide Din*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları,2020),176.

³⁸⁸ Şahin, *Psikoloji ve Psikoterapide Din*, 100-101.

d) Dindar kimseler de ahiret bilgisinden dolayı ölüm kaygısı daha az olur. Ve bu insanlar da intihar eğilimleri, endişeli tutumlar oldukça azdır.

e) Dindar insanlar da topluma ve ailesine zararlar vereceği davranışlar, suç işleme potansiyeli, nevrotik suçluluk, gasp vs. şeklindeki zarar veren eylemlerin oranları oldukça azdır.

İnsana nimet verildiğinde, rahatı ve huzuru yerinde olduğunda Allah Teâlâ'yı unuttur. Fakat başına kötü bir olay geldiğinde Allah Teâlâ'ya daha çok dua ederek ondan yardım ister. Bu durum Fussilet sûresinde (41/51) “İnsana nimet verdiğimizde yüz çevirir ve yan çizer. Başına bir kötülük gelince de yalvarmaya koyulur” buyrulmuştur. İnsan derin düşüncelerden kaçınır ve bunun neticesinde rahatı yerinde olunca ince düşünmez, ona bunu lütfedene şükürden eksik kalır. Din ve ahlâk eğitiminden geçmiş, ruhsal olarak yetkin hale gelen kimselerde durum daha farklıdır. Bu kimseler nefislerini terbiye ettikleri için açgözlülük girdabına düşmezler. Onlara verilen nimetin de imtihanın da Allah'tan geldiğini bilirler. Bu sayede başlarına bir sıkıntı geldiğinde Allah'tan yardım isteyip tevekkül ettikleri gibi kendilerine bir iyilik ve güzellik gelince bunu da Allah'tan olduğunun farkındalığıyla ona hamd ve şükür de bulunurlar. Kendilerini geliştirmemiş ve olgunluğa erememiş kimseler de başlarına bir iyilik geldiğinde “Bu benim hakkımdır; bunu hak ederek kazandım, buna lâıyk bir adam olduğum için Allah lutfetti” gibi ifadeler de bulunurlar. Bir kötülük geldiğin de ise paniklerler, ümitsizliğe ve karamsarlığa düşerek Allah'ı hatırlarlar.³⁸⁹

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah şöyle buyurur: Ben, kulumun benim hakkımdaki zannı ne ise öyleyim. Beni andığında onunla beraberim. O beni kendi başına anarsa, ben de onu kendi başıma anarım. O beni bir topluluk içinde anarsa, ben de onu o topluluktan daha hayırlı bir topluluk içinde anarım. O bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir arşın yaklaşıyorum. O bana bir arşın yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşıyorum. O bana yürüyerek gelirse, ben ona koşarak gelirim!”³⁹⁰ Mü'minler bu bilinç ve farkındalık ile iyi ve kötü hallerinin tamamında Allah'a dua ederler. Bu, kimi zaman şükür kimi zaman yardım istemek amacıyla olur. Dua sayesinde Allah ile aralarındaki

³⁸⁹ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/722-723.

³⁹⁰ Buhârî, “Tevhid”, 15; Müslim, “Zikir”, 2.

bağı kuvvetlendirirler, hayatlarının her alanına, yaptıkları ibadetlerle ve dualarla Allah'ı dahil ederler. Bu sayede yalnızlaşmazlar ve sıkıntıya düşmezler.

Sonuç olarak insan aciz bir varlıktır. Hayatında inişleri ve çıkışları olur. Hayatındaki bu dengeyi ayarlayamazsa hem topluma hem de kendisine zararı olacaktır. Allah nimetini çok verdiğinde, kişi, bunun şükrünün farkında değilse cimrileşir fakat şükrünün farkında ise zekât ve sadaka ibadetleri ile davranışları itidal bir hal alır kendine ve topluma faydası olan bir birey olur. Allah nimetini azalttığında ve kişiyi yoklukla imtihan ettiğinde birey, ümitsizliğe düşerek başkalarını çekememeye başlar. Bu durum, onu toplum yapısına zarar veren bir kişi kılar. Fakat kişi bilinçli ise başına gelenlerden Allah'ın haberi olduğunu ve o durumdan onu kurtarabilecek kudrete yalnız Allah'ın sahip olduğunun şuuruyla dua ederek yardım ister. Alışkanlık haline getirilebilen dua, karakteri olgunlaştırır. “Dua bir anlamda kişinin kendisiyle ilgili hakikati; bencilliğini, hırsını, hatalarını, gururunu keşfederek ahlâkî vazifelerini yapmaya hazır hale gelmesini mümkün kılan bir şuur genişlemesidir. Böylece kişi, dua ettiği konu ile uzlaşır, zihni berraklaşır, iradesi ve şahsiyeti güçlenir, vazife ve sorumluluk duygusu artar, kıskançlık ve kötülük eğilimleri azalır.”³⁹¹ Aynı şekilde ibadet, insanın Rabbi ile kurduğu sıkı iletişimin hareket ve davranışla sembolize edilmiş halidir. “Kişi, ibadet ettiği süre içerisinde rabbiyle iletişim halindedir. Bu bilinç fertle yaratıcı arasındaki ilişkiyi güçlendirir ve bireyde otokontrol duygusunu geliştirir.”³⁹² Bu sayede toplumda kendini kontrol eden, sorumluluklarının farkında faydalı bireyler olur. Allah ile iletişimi güçlendiren kimse kendi sorunlarını aşabilen, sorunlarının üstesinden gelebilen bir bireydir. Verilen nimet ile azgınlık yapmayacağı gibi verilen imtihan ile de taşkınlıklarda bulunmaz. Tüm hallerin kendisi için olabileceğinin ve yaratıcının her daim onu gördüğünün bilinci ile hem kendisi mutmain olur hem de çevresindeki insanlar ondan memnun olurlar.

2.3.3. Tefekkür ve Öz Eleştiri: İçsel Bir Sorgulama Yöntemi

Tefekkür bir düşünme eylemidir. İslam literatüründe Kur'an-ı Kerîm'in çeşitli kelimelerle ifade ettiği ve birçok âyette teşvik etmiş olduğu bir özelliktir. Arapça'da düşünmeyi ifade eden sözcüklerin başında nazar, tefekkür, tedebbür, i'tibâr ve taakkul

³⁹¹ Resul Ertuğrul, “Kur'an'da Fiilî Dua”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4/4(2015), 899.

³⁹² Muhammet Ali Asar, “İbadet Ahlâk İlişkisi: Hadisler Bağlamında Bir İnceleme”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 6/1(2020), 312.

(akl) gelmektedir. Nazar, “kalp gözüyle bakmak, düşünmek” manasında kullanıldığı gibi “bir şey hakkında tefekküre dalmak, nazarî araştırmalarda bulunmak” anlamına da gelir.³⁹³ Tefekkür de fikr kökünden gelir ve aynı anlamı içerir.³⁹⁴ Tedebbür ise tedbir kökünden gelir “gereken önlemi almak” manasındadır.³⁹⁵ İ’tibâr da hemen hemen tedebbürle aynı anlamdadır. Düşünme fiili sadece geleceğe yönelik olduğu gibi geçmiş içinde yapılır bu da “hatırlama, anma” anlamına gelen tezekkürdür.³⁹⁶ Taakkul kelimesinin mastarı akl yani “teorik ve pratik meseleler üzerinde düşünmek” anlamındadır.³⁹⁷ Akıllı insanlar düşünen, akleden ve hevalarının kendini kıskaç altına almasına fırsat vermeyen kimselerdir.³⁹⁸

İslam dini tefekkür eylemine oldukça önem vermiştir. İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden biri, insanın düşünen, akleden bir varlık olmasıdır. İnsan doğruyu yanlış ayırt etmek, kendisine ve çevresine zarar veya fayda verecek şeyleri fark etmek, iyiyi ve kötüyü değerlendirmek için düşünme eylemine ihtiyaç duyar. Geçmişten ibret alıp geleceğe yön vermek, hayatın anlamını ve yaratılış gayesini fark edebilmek ancak tefekkür ile mümkündür. İnsan samimi bir şekilde düşünme eylemini gerçekleştirirse, bu onun gelişmesine ve irade noktasında kişiliğinin oturmasına katkı sağlayacaktır. İradesi güçlü insan olumsuz durumlara karşı daha sağlam bir tutum sergileyebilir.

Kur’an-ı Kerîm’de yer alan âyetlerde insan, düşünmeye ve tefekkür etmeye yönlendirilmektedir. Nitekim bir âyet-i kerimede şöyle buyrulmuştur: “Dünya hayatının hâli, ancak gökten indirdiğimiz bir yağmurun hâli gibidir ki, insanların ve hayvanların yedikleri yeryüzü bitkileri onunla yetişip birbirine karışmıştır. Nihâyet yeryüzü (o bitkilerle) bütün zinet ve güzelliklerini alıp süslendiği ve sahipleri de onun üzerine (her türlü tasarrufa) kadir olduklarını sandıkları bir sırada, geceleyin veya güpegündüz ansızın ona emrimiz (afetimiz) geliverir de bunları, sanki dün yerinde hiç yokmuş gibi, kökünden yolunmuş bir hâle getiririz. İşte düşünen bir toplum için, âyetleri böyle ayrı ayrı

³⁹³ İsmail Karagöz, “Nazar”, 518.

³⁹⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, 805.

³⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 4/268.

³⁹⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, 399.

³⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 11/458.

³⁹⁸ İlhan Kutlur, “Düşünme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/ 53.

açıklıyoruz.”³⁹⁹ Başka bir âyette “Onlar ayaktaiken, otururken ve yanları üzerine yatairken Allah’ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. “Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru” derler”⁴⁰⁰ buyrulmuştur. Kur’ân-ı Kerim’de “Bu iki zümrenin durumu, kör ve sağır ile gören ve işiten kimseler gibidir. Bunların durumları hiç birbirlerine denk olur mu? Hâlâ düşünmez misiniz?”⁴⁰¹ buyrularak, insanlar düşünmeye teşvik edilmiştir. Bir diğer âyette de şöyle buyrulmuştur: “Herhangi biriniz ister mi ki, içerisinde her türlü meyveye sahip bulunduğu, içinden ırmaklar akan, hurma ve üzüm ağaçlarından oluşan bir bahçesi olsun; himayeye muhtaç çocukları var iken ihtiyarlık gelip kendisine çatsın; derken bağı ateşli (yıldırım) bir kasırga vursun da orası yanıversin? Allah, düşünesiniz diye size âyetlerini böyle açıklıyor.”⁴⁰² Tüm bu âyetler Kur’an’ın düşünmeye sevk ettiğine birer örnek oluşturur.

Bu âyetler düşünme kabiliyetinde olan ve gözlemleyen insanların hakikate ulaşabileceğine işaret eder. Bir kişi dünyayı, ekosistemi ve bu düzeni yakından gözlemlediğinde bir yaratıcının varlığına, ahiret bilincine, mükafat ve cezaların var olduğu fikrine ulaşabilir. Çünkü sistemi tefekkür etmek arka planda var olan hikmeti açığa çıkartır. Allah’ın insanı yaratmasında ve diğer yarattıklarını onun hizmeti altına vermesinde belli bir amaç bulunmaktadır. Allah insana bu verdikleriyle ve bu verdiklerini anlamayı sağlayacak idrak kabiliyetini vermesiyle hesaba çekecektir. Bunun sonucunda dünyada yaptığı iyilikler karşısında mükafat, kötülükler karşısında ise ceza alacaktır. Bu düşünce ile kişi daha bilinçli olur, mükafatı kazanmak ve cezadan kaçınmak için çaba sarf eder. Hûd sûresi 24. âyette de belirtildiği gibi düşünüp farkındalık kazanan ve hedefini belirleyen insan ile çevresindeki şeyleri fark etmeyen, aklını kullanmayan bir insan elbette bir olmayacaktır. Ancak düşünen insan, seçimini doğru bir şekilde yapıp hayatını şekillendirebilir.⁴⁰³

İnsanın var olduğu yerde hatalar ve eksiklikler de olacaktır. Tövbe başlığı altında bahsettiğimiz gibi mü’minlerden istenen hata yapmamaları değil yaptıkları hatayı fark edip geri dönmeleridir. Tövbe edip geri dönme davranışı da düşünmek ile

³⁹⁹ Yûnus, 10/24.

⁴⁰⁰ Âl-i İmrân, 3/191.

⁴⁰¹ Hûd, 11/24.

⁴⁰² el-Bakara, 2/266.

⁴⁰³ Mevdudî, *Tefhimü’l Kur’an*, 1/279.

gerçekleştirilebilir. Kişinin kendini sorgulaması, hatalarını tespit etmesinde özeleştirinin yeri oldukça önemlidir. İnsan kendisine yaptığı özeleştiriler ile yanlışlarının farkına varır ve ders çıkartabilir. Özeleştirii yapmak kişiye bir bilinç ve farkındalık kazandırır. Kendini sorgulamayan birisi yaptığı hataları görmezden gelerek onları masumlaştırır ve bahaneler öne sürer. Ortaya çıkan sonuçlardan kendisini değil başka şeyleri sorumlu tutarak sorumluluktan uzaklaştığını zanneder.

İslam bireysel sorumluluğu esas alır. Kişinin yaptığı veya yapmadığı şeylerde kendisini mükellef kılar. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın yükünü yüklenmez. Günah yükü ağır olan kimse, (bir başkasını), günahını yüklenmeye çağırırsa, ondan hiçbir şey yüklenilmez, çağırdığı kimse yakını da olsa. Sen ancak, görmedikleri hâlde Rablerinden için için korkanları ve namaz kılanları uyarırsın. Kim arınırsa ancak kendisi için arınmış olur. Dönüş ancak Allah'adır"⁴⁰⁴ buyrulmuştur. Kur'an-ı Kerim inmeye başladığı dönemde Mekke toplumunda bir suçlu yakınları ve kavmi sayesinde suçundan kurtulabiliyordu. Müşriklerde dünyada yaptıkları gibi ahirette de kavmi sayesinde suçlarından kurtulabileceklerini düşünüyorlardı. Fâtır 18. âyette bu düşüncenin tamamen hayalden ibaret olduğunu belirtiyor. Âyetin ilk kısmında Allah'ın kişiyi işlemediği gûnahtan sorumlu tutmayacağı, ikinci kısımda ise kişinin işlediği gûnahtan kurtulamayacağı, kimseden yardım alamayacağı ve kendisinin sorumlu olduğu bildiriliyor. Bu nedenle suçlu kimsenin, bir kişinin şefaatiyle veya birilerini suçlamakla suçun sorumluluğundan kaçamayacağı ortaya konuluyor. Kişi iradesini bırakıp kötülük işlediğinde kendisi sorumlu tutuluyor. "Kim arınırsa sadece kendi yararına arınmış olur" şeklinde geçen ifade, Allah'ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınma çabası gösterenlerin ve iyi işler yapanların bundan yine kendilerinin faydalanacakları şeklinde açıklanmıştır.⁴⁰⁵

İnsanın yaptığı yanlış örtbas etmesi, yanlışın sonucundan sıyrılmak istemesi ve bunun için başka nedenler arayıp öne sürmesi ancak kendini avutması demektir. Bir kimse aklını kullanıp iyi-kötü şeyleri düşünüp lehine olacak şekilde kara verirse vahyin izinden gider. Fakat hissi davranıp arzularının istediği şeyi yaparsa heva ve hevesine uymayı tercih etmiştir. Dolayısıyla günah işleyen kişi suçluyu çevresinde arayacağına dönüp kendisini eleştirmelidir. Ancak bu sayede hatalarıyla yüzleşir ve sağlıklı bir sonuç

⁴⁰⁴ Fâtır, 35/18.

⁴⁰⁵ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/159-160.

elde eder. Kişinin özeleştirisi yapması, eleştirdikten sonra yanlış fark edip hatasında ısrarcı olması değildir. Yani özeleştirisi yöntemiyle teorik düşünceden pratik eyleme yol alması gerekir. Mü'min kimse kendini, objektif olarak tüm yönleriyle eleştirir. Bu eleştirinin sonu doğru davranışların arttırılması, yanlışların tespit edip düzeltilmesi şeklinde olur. Bu sayede birey hayatını değerlendirir ve tekrar hedef odaklı düzene koyar. Öz eleştirisi yapan kimse inanç, ibadet ve ahlâk değerlerinin içine dahil olmuş bidat ve hurafeleri fark ederek düşünsel hayatını da zararlı unsurlardan temizler. Bireysel ve toplumsal olarak ilerlemek, çalışmak ve başarı sağlamak için de özeleştirisiye ihtiyaç vardır. Nitekim toplumun ilerlemesinde eleştirel düşüncenin katkısı yadsınamaz.⁴⁰⁶

Kur'an'da İnsanın, kendisini her daim yoklaması ve yaratılış amacına uygun hareket edip etmediği konusunda özeleştirisi yapması gerektiğini emreden âyetler bulunmaktadır. Bunlardan birisi de “Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve herkes, yarın için önceden ne göndermiş olduğuna baksın. Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır”⁴⁰⁷ âyetidir. İnsanlar kıyamet gününde yaptıklarından veya yapmadıklarından hesaba çekileceklerdir. Mü'minler, âyetin emri gereği kendi yaptıklarının değerlendirmesi yaparak iyiliklerini çoğaltma, yanlışlarını azaltma gayretine girerler.

İslam, insana bir şahsiyet kazandırma sürecinde en önemli husus olarak güzel ahlâkı tesis etmeyi amaçlamıştır. Hz. Peygamber (s.a.v): “Akıllı kişi nefsinı kınayan ve ölümden sonrası için hazırlık yapan kişidir. Aciz kimse ise nefsin her türlü arzularına uyan ve ondan sonra Allah’tan kurtuluş bekleyendir”⁴⁰⁸ buyurur. Bir başka hadiste “Nerede olursan ol Allaha karşı gelmekten sakın. Yaptığın kötülüğün arkasından bir iyilik yap ki bu onu yok etsin. İnsanlara karşı güzel ahlâkın gereğine göre davran”⁴⁰⁹ buyrulur. İnsan özeleştirisi de bulunursa yanlışlarını anlar ve bu da ona düzeltme imkânı verir. O yanlışını telafi etmek için tövbe eder ve güzel hasletler ortaya koyar. Bu bilinçte olmak ancak farkındalık ve kişinin kendini bilmesi ile mümkündür.

Kur'an ve sünnetin gösterdiği bu yolda sahabeler de kendilerine öz eleştiride bulunmuşlardır. Yanlış yaptıklarının farkına varıp doğru olanı yapmaya çalışmışlardır.

⁴⁰⁶ Musa Turşak, *Kur'an'da Özeleştirisi*, (Erzurum: İksad Publishing House, 2020), 76-77.

⁴⁰⁷ el-Haşr, 59/18.

⁴⁰⁸ Tirmizi, “Kıyamet”, 26.

⁴⁰⁹ Tirmizi, “Birr”, 55.

Hız. Ömer minberde, Müslümanlardan mehir miktarında aşırıya kaçmamalarını istemiştir. 400 dirhemi geçerlerse bu mehirin fazlalığının tespit edilip beytülmalê verileceğini söylemiştir. Bunu duyan Kureyşli bir kadın Hız. Ömer'e gelip Nisa Sûresi 20. âyeti okuyarak şöyle itirazda bulunmuştur: Allah Teala "Eğer bir zevceyi bırakıp da başka bir zevce almak isterseniz öbürüne yüklerle (mehir) vermiş olsanız bile içinden bir şey almayın" buyurarak bize bu hakkı veriyor da Ömer bu hakkımızı engelliyor öyle mi?" Bu söz üzerine Hız. Ömer şöyle der: "Bir kadın doğruyu bildi, Ömer ise hataya düştü" demek suretiyle özeleştiriye bulunmuş ve önceki kararından vazgeçmiştir.⁴¹⁰ Hız. Ömer'in kendisine yöneltilen eleştiri karşısında kendisinin hatalı olduğunu anlayıp ve bunu düzeltmesi örnek bir özeleştiri modelidir.

Sonuç olarak özeleştirisinin insana ve topluma oldukça faydası vardır. İlk olarak birey içsel bir bütünlük yaşar. Kendisine karşı samimi olur ve yabancılaşmaz. Özeleştiri ile herkes kendi yanlışını görüp düzeltmeye çalıştıkça sosyal adalet sağlanır. Kendini eleştirebilen insan sorumluluklarının bilincinde olur. Özeleştiri, İslâm tasavvuf kültüründe "nefis muhasebesi" tabiriyle yaygınlık kazanır. Nefsi muhasebede insanın manevi olarak "olma" yolculuğudur. Modern psikolojide ise "iç gözlem" şeklinde ifade edilir. Psikolojik sağlığın ilk aşaması, kişinin kendini bilip tanımasıdır. Kendini analiz etmek, insanın bilmesi gereken ilk şeydir. Yoksa insan kendine yabancılaşır bir nevi körleşir. İnsanlar özeleştiri sayesinde kendi zaaflarını tanırlar. Hayattan beklentilerini, hedeflerini temellendirirler. Kişinin hayatındaki ilerleyiş ve gelişim özeleştiri ile mümkün olur.⁴¹¹

⁴¹⁰ Zekiyüddin Şâban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, (Ankara: TDV yayınları, 2017), 146.

⁴¹¹ Turşak, *Kur'an'da Özeleştiri*, 196-200.

SONUÇ

Kur'an-ı Kerim birçok yerde mü'minlerde olması gereken özelliklere ve niteliklere dikkat çekmiştir. İnsanlara dünya hayatında istikamet üzere olmak için ve toplumsal düzenin dengede kalabilmesi için hangi davranışlardan sakınmaları gerektiğini belirtmiştir. Allah'ın belirlemiş olduğu ahlâkî ilkeler etrafında davranış ve düşünme şekillerini belirleyen insanlar, Ona gönülden bağlı mü'minlerdir. Allah'a iman ederek belirlenen yükümlülük ve sorumlulukları kabul eden mü'minler, İslam'ın getirisi olan emir ve yasakları ihlaslı bir şekilde hayatlarına prensip haline getirip Hakk'a teslim olurlar. Nitekim iman dil ile ikrar olup amelle gerçekleşmelidir.

Ahlâk, insana özgü bir değerdir. İnsanlar, davranışlarında tercihlerde bulunarak iyi ve kötü ahlâka meyil gösterirler. İnsanın yaratılış amacına uygun hayat sürebilmesi Kur'an'ın belirtmiş olduğu doğru ve güzel ahlâkî ilkelere uyup, yasakladığı ve sakınılması gereken davranışlardan kaçınmasıyla mümkün olacaktır. İslamiyet, insanı güzel ahlâka sevk eden en büyük unsurdur. Bu nedenle onun öğretilerini bilmek önem arz etmektedir.

Bu kapsamda çalışmamızın birinci bölümünde, ahlâkın İslam dinindeki yeri belirtilerek insanın kendi hayatına ve toplumdaki önemine dair bilgiler verilmiştir. Mü'minin iman ve ibadet neticesiyle şekillenen özelliklerinin neler olduğu; mü'minin kendisine ve topluma karşı ne tür yükümlülükleri olduğundan bahsedilmiştir. İman eden kimselerin dikkat edip sakınması gerektiği bireysel ve sosyal davranışların neler olduğu ahlâkî kusurlar başlığı altında ayetler çerçevesinde belirtilerek tefsir, makale ve kitaplar dahilinde açıklanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Kur'an-ı Kerim'in yasaklamış olduğu ahlâkî eğilimlerin ruhsal ve manevi olarak kişiyi nasıl etkilediği ve bireyin kendini geliştirmesinde geri bıraktığı izah edilmiştir. Kötü ahlâkî zaafıların toplum nezdinde adalet ve güven duygusunun zedelenmesine neden olduğu belirtilmiştir. Yasaklanan hasletler yerine kişinin doğruluk, tevazu, sabır ve şükür gibi özellikleri kuşanarak kendisini kötü ahlâktan uzak tutması gerektiği açıklanmıştır. Aynı zamanda bu özelliklerden kurtulabilmesi için neler yapması gerektiği ayet ve hadisler çerçevesinde ortaya konmuştur.

Sonuç olarak, İslam güven ve huzur içinde yaşayan bir toplum amaçlamaktadır. Böyle bir toplum ise insanların iyi davranışları tercih edip kötü davranışlardan uzaklaşmalarıyla mümkün olacaktır. Bu kapsamda çalışmada bireysel ve toplumsal ahlâk olarak birçok özelliğe değinilmiştir. Güven ve adalet duygusuna sahip mutlu bir topluluğun hangi olumsuz ahlâkî ilkelerden sakınarak ortaya çıkabileceği, bu kötü özelliklerin toplumda ve bireyde nelere zarar verdiği açıklanmıştır. Ahlâkî değerlerin sadece toplumun bir kesimi tarafından dikkate alınıp uyulması yetersiz kalmaktadır. Sağlıklı toplum, her ferdin Allah'ın belirlemiş olduğu ahlâkî kurallara isteyerek ve benimseyerek uymasıyla mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. el-Müsned. 2. Cilt Ürdün: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, 2005.
- Akdemir, Hikmet. “Kur'an'ı Kerim'de İsrâf Kavramı”, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7(2001), 31-61.
- Akdoğan, Ali. “Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlâka Olan İhtiyaç ve İslam”. EKEV Akademi Dergisi. 8/18 (2004), 179-194.
- Asar, Muhammet Ali. “İbadet Ahlâk İlişkisi: Hadisler Bağlamında Bir İnceleme”, İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi, 6/1(2020), 297-314.
- Armaner, Neda. Din Psikolojisine Giriş. Ankara: Yıldız Matbaası, 1980.
- Aydın, Hayati. Kur'an'da İnsan Psikolojisi. İstanbul: Fecr yayınları, 2018.
- Baş, Mustafa. “Güven Toplumu Oluşturmanın Temel İlkeleri (Samimiyet, Kardeşlik, Adalet ve Müsavat)”. Edebalı İslamiyat Dergisi. 1/1(2017), 133-147.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. Şuabü'l-İmân. çev. Hüseyin Yıldız. İstanbul: Ocak Yayınları, 2015.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Böke, Emine Gümüş. “İslâm'da İsrâf Ve Çevre İlişkisi”, Akademik Platform Helal Yaşam Dergisi, 3/1 (2021), 54-72.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. el-Câmi'u'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Resûlillâh Sallallahü Aleyhi ve Sellem ve Sünenihî ve Eyyâmih. thk. Muhammed Zühreir b. Nâsir en-Nâsir. 1-9 Cilt Arabistan: Dâru's-Selam Yayınları, 2000.
- Buhârî. el-Edebü'l-Müfred el-Câmiu li Edebi'n-Nebeviyye. thk. Muhammed İlyas. Beyrut: Dar İbn Katheer Yayınları, 2018.
- Bulut, Hasan. “Kur'an Bağlamında Sabır ve Şükür İlişkisi”. Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2/16(2020), 338-355.
- Celep, Halil. “Kur'an-ı Kerim ve Sünnet Çizgisinde Kâmil Müslüman'ın Karakteri”, Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2/2 (2016), 141-176.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. es-Sihâh fi'l-luga, Beyrut: Darul kutubul ilmiyye, 1999.
- Cilalı, Osman. “Dua”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 9/ 529-530. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Çağrıçı, Mustafa. “Adalet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 1/341-343. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Çağrıçı, Mustafa. “Ahlâk”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 2/1-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Çağrıçı, Mustafa. “Cimrilik”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 8/4-5. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çağrıçı, Mustafa. “Gıybet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 14/63-64. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Çağrıçı, Mustafa. “Kibir”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 25/561-562. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

- Çağrııcı, Mustafa. “Mâlâyânî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 27/480-481. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Çağrııcı, Mustafa. “Riya”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 35/137-138. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Çağrııcı, Mustafa. “Sabır”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 35/337-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Çağrııcı, Mustafa. “Sıdk”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 37/98-100. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Çağrııcı, Mustafa. “Tevazu”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 40/ 583-585. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Çağrııcı, Mustafa. “Yalan”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43/297-300. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çakar- Adil, Ferihan- Bebek. “Amellerin Boşa Çıkması Bağlamında: Riyâ”, Ekev Akademi Dergisi, 66 (2016), 289-300.
- Çalgan, Mehmet Ali. “Kuran Kerim’de Geçen Müminlerin Bazı Vasıflarının Kalkınma Bağlamında Değerlendirilmesi”, İslami İlimler Araştırmaları Dergisi, 3(2018), 36-73.
- Canbulat, Mehmet. “Tevazu”, Dini Kavramlar Sözlüğü, ed. İsmail Karagöz. Ankara: DİB Yayınları, 7. Basım, 2017.
- Cevzi, İmam Ebu’l- Ferec Cemalüddin Abdurrahman Ali İbn Muhammed. Zadü’l-Mesir Fi İlmi’t-Tefsir, çev. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2009.
- Çelik, Ömer. Hakk’ın Dâveti Kur’ân-ı Kerîm Meâli ve Tefsiri. İstanbul: Erkam Yayınları, 2013.
- Çonkor, Burhan “Son Dönem Mekki Sûrelerde Öne Çıkan Toplumsal Mesajlar” ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11/1 (2020), 321-352.
- Demirci, Sabri. Hucurât Sûresi Işığında Sosyal Hayatın Ahlâkî Prensipleri. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Demirkol, Murat. “Ahlâkî Sorumluluklar” İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi, ed. Murat Demirkol. 213-215 Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018.
- Doğanay, Süleyman. “Depremzedelerin Hayatı Anlamlandırma ve Yas Süreçlerinde Dinin Rolü: Nitel Bir Araştırma”, ULUM, 6(2023), 157-190.
- Dölek, Adem. “Hadîsler Işığında Haset Hastalığı ve Psikoterapi”, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10/10(2002), 39-82.
- Draz, Abdullah. İslam’ın İnsana Verdiği Değer, çev. Nureddin Demir. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1983.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk. es-Sünen. thk. Şuayb el-Arnâvut. Dâru’r-Risâleti’l Âlemiyye Yayınları, 2000.
- El-Cevziyye, İbn-i Kayyım. Uddetu's-sabirin ve zahiretu's-şakirin, çev. Zeynel Abidin Tatlılıoğlu. İstanbul: insan yayınları, 2022.
- Ertuğrul, Resul. “Kur’ân’da Fiilî Dua”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 4/4(2015), 896-921.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed. İhyâ’u Ulûmi’d-Dîn. çev. Sıtkı Güllü. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2021.
- Güngör, Erol. Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998.

- Hamidullah, Muhammed. “Hilfû'l-fudûl”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 18/31-32 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- İbn Acîbe, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî, el-Baḥrû'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd, çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2012.
- İbn Âşur, Muhammed b. Muhammed Tâhir. et-Tahrîr ve't-tenvîr. Tunus: ed-Dâru'ttûnüsiyye li'n-neşr, 1984.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. Fetḥu'l-bârî bi-şerḥi Sahîhi'l-Buhârî. 24. Cilt Beyrut: Darü'r-Risaletü'l-Alemiyye, 2013.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsîrî, çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn. Lisânu'l-Arab. 10.cilt. Beyrut: Dâru Sâdır Yayınları, h. 1414.
- İrk, Ezgi. “Sosyo-Psikolojik ve Dinî Yönleriyle Cimrilik Üzerine Bir Değerlendirme”, Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi, 16, (2023), 99-122.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er- Râgıb. el-Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü. çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra yayınları, 2012.
- Kallek, Cengiz. “İsraf”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 23/178-180. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Karaca, Faruk. Din Psikolojisi, Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2017.
- Karacoşkun, Doğan. “Şükür Psikolojisi”, Somuncu Baba Dergisi, 100 (2009), 52-56.
- Karaman, Hayreddin vd. Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir. 1.Cilt Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Karataş, Zübeyir. “Kur'ân'da Huzur ve Güven Ortamı”, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 1/21(2022), 242-262.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. “Kur'an'da ‘Gıybet’ Olgusu -Bir Davranım Bozukluğu Olarak Dedikodu ve Korunma Yolları”. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 11/2(2006), 51-70.
- Kaya, Murat. Efendimizden Hayat Ölçüleri. İstanbul: Kampanya Kitapları, 2007.
- Kayaoğlu, İsmet. “İslâm'da Adalet Mefhumu”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 27/4 (1985), 201-207.
- Kayhan, Veli. “Kur'ân'a Göre İsraf ve İktisat”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 6/2 (2006), 149-195.
- Kımtır, Nurten. “Namaz ve Ahlâkî Olgunluk İlişkisi”, Dini Araştırmalar Dergisi, 19/50 (2016), 103-133.
- Kızıler, Hamdi. “Ahlâkî Değerlerin Şahsiyet Oluşumuna Etkisi”. Milli Eğitim Dergisi. 44/204 (2014), 5-17.
- Köksal, Mustafa Asım Peygamberler Peygamberi Hz. Muhammed ve İslâmiyet. 1. Cilt İstanbul: Kampanya Kitapları, 2015.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. el-Câmiu-Ahkâmi'l-Kur'ân, çev. M. Beşir Eryarsoy. 19. Cilt. İstanbul, Buruç Yayınları, 2003.

- Kutlurer, İlhan. “Düşünme”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 10/ 53-57. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kasım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. er-Risâle, çev. Ali Arslan. İstanbul: Arslan Yayınları, 1980.
- Kutub, Seyyid. Fi Zilâli'l-Kurân, çev. Sâlih Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yolcu. İstanbul: Dünya Yayınları, 1991.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed Bin Muhammed Bin Mahmûd. Te'vîlâtü'l Kur'ân. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Ensar yayınları, 2016.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed. Edebu'd-Dünya ve'd-Dîn, çev. Halil Zavalı. İstanbul: Tahlil Yayınları, 2020.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. Edebu'd-Dünyâ ve'd-Dîn. çev. Halit Zavalı. İstanbul: Tahlil Yayınları, 2020.
- Mevdudî, Ebu'l Âlâ. Tefhimü'l Kur'an, çev. Muhammed Han Kayani vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed. Tehzîbu-l Ahlâk. çev. Abdulkadir Şener-İsmet Kayaoğlu-Cihat Tunç. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. el-Câmi'u's- Sahîh. thk. Muhammed Fuad Abdulbaki. Arabistan: Dâru's-Selam, 2000.
- Mütercim Âsım Efendi, Kâmûsu'l Muhît Tercümesi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2013.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. es-Sünen. thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî. Arabistan: Dâru's-Selam Yayınları, 2000.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. Riyâzü's Sâlihîn. çev. Yaşar Kandemir, İsmail Lütfi Çakan, Raşit Küçük. İstanbul: Kampanya Kitapları, 2013.
- Okumuş, Ejder. “Gösterişçi Dindarlık”, Dindarlık Olgusu Sempozyumu, ed. Hayati Hökelekli. 113-124 Bursa: Kurav Yayınları, 2006.
- Öğük, Emine. “Adalet İlkesi, İnsan ve Toplum Üzerindeki Yansımaları: Mâtürîdî Örneği”. İslam Araştırmaları Dergisi. 37/37(2022), 1-30.
- Önal, Recep. “Kur'an'da İmanî ve Ahlâkî Bir Tavrı Olarak Sabır”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 12/2 (2008), 455-456.
- Öz, Nedim. “Erdemli Toplumun Temel Dinamikleri-1”, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11/2 (2024), 633-661.
- Öz, Nedim. “Örnek Bir Toplum Oluşturmak İçin Yapılması Gereken Sorumluluklar”, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7/2(2020), 1625-1647.
- Özdemir, Ahmet. “Kur'an'da Tekebbür Ehlinin Özellikleri”, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 21/3 (2017), 1591-1622.
- Özer, Reşit. “Kur'ân-ı Kerim'de Haset-İnanç İlişkisi”, Genç Mütefekkirler Dergisi, 4/1(2023), 29-53.
- Polater, Kadir. “Kur'an Açısından Kibir Sorunu ve Sonuçlar”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17/1 (2013), 63-88.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb, ed. Ahmet Hikmet Ünal. Ankara: Akçağ Yayınları, 1991.
- Sert, Hüseyin Emin. “Kur'an-ı Kerim Işığında Güven Duygusunun Kaynağı Olarak Müslümanlık Bilinci”. İlahiyat Fakültesi Dergisi. 13/2(2008), 197-225.

- Sinanoğlu, Mustafa. “İbâdet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 19/233-235. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Soysaldı, Mehmet. “Kur’an’da İsrâf Kavramı”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18/18-19 (2005), 93-127.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr B. Muhammed El-Hudayrî. Ed-Dürrü’l-Mensûr, çev. Zekeriya Yıldız. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2012.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. el-Fethu’l-Kebîr fî Zammi’z-Ziyâdeti ile’l-Câmi’i’s-Sagîr. Beyrut: Darü’l-Fikr Yayınevi, 1423/2003.
- Şâban, Zekiyüddin. İslâm Hukuk İlminin Esasları. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV yayınları, 2017.
- Şahin, Zuhâl Ağıkaya. Psikoloji ve Psikoterapide Din. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2020.
- Şimşek, Sait. Hayat Kaynağı Kur’ân Tefsiri. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Yezîd. el-Câmi’u’s-Sahîh. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Arabistan: Dâru’s-Selam Yayınları, 2000.
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir. Camiu’l-Beyan an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin. 4. Cilt. İstanbul: Hisar Yayınları, 1996.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî .Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân, çev. Kerim Aytekin, Hasan Karakaya. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
- Tarhan, Nevzat. Mutluluk Psikolojisi. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Taştekin, Ali. “İletişimde Yalan ve Kur’ân” İstanbul Arel Üniversitesi İletişim Çalışmaları Dergisi, 8/17 (2020), 71-105.
- Teftâzânî, Sa’düddîn Mes’ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. Şerhu Hadîssi’l-erba’în li’n-Nevevî. İstanbul: Dâru’t-Tıbbâ’a el-Âmire, 1316.
- Tok- Kahraman, Fatih -Halil İbrahim. “Cahiliyye’den İslam’a Sabır Kavramı”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6/10 (2019), 87-116.
- Toksarı, Ali. “Emanet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 11/81-83. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Topaloğlu, Bekir. “Mü’min”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 31/556. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Topaloğlu, Bekir. “Tövbe”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 41/ 279-283. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Turşak, Musa. Kur’an’da Özeleştirir. Erzurum: İksad Publishing House, 2020.
- Yagır, Mehmet Yusuf. “Günümüz Medyasının Hucurat Suresindeki Bazı Ahlâki İlkelere Göre Değerlendirilmesi”. Şarkiyat. 10/2(2018), 639-650.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi Hak Dini Kur’an Dili. Sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bollelli, Abdullah Yücel. İstanbul: Zehraveyn, 1992.
- Yıldız, İbrahim. “Hucurât Sûresinin 6. Âyeti Bağlamında Sosyal Medyadaki Gerçekdışı Haberler”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8/2 (2021), 158-182.
- Zebîdî, Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. Tâcû’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kamûs. 2. Cilt. Beyrut: Daru’s-Sadîr, 1966.

“2023 Yılı İsrâf Raporu”, (Erişim Tarihi 13.03.2024),
http://www.tgmp.net/eyayin/israf_raporu_2023.html

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Sena Nur ALKOYUN	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Yüksek Lisans	
Üniversite	
Enstitü Adı	
Ana Bilim Dalı	
Programı	
Makale ve Bildiriler (Varsa)	
1.	
2.	